

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
КИЇВСЬКИЙ СТОЛИЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ БОРИСА
ГРІНЧЕНКА
Факультет суспільно-гуманітарних наук
Кафедра історії України

КВАЛІФІКАЦІЙНА РОБОТА

«ЧОРТОМЛИЦЬКА СІЧ В СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИХ ВІДНОСИНАХ
КОЗАЦЬКОЇ УКРАЇНИ»

Спеціальність: 032 Історія та археологія
Рівень вищої освіти: перший бакалаврський

Виконав:

Голоскок Євгеній Миколайович,
студент групи ІСТб-2-21-4.0 д

Науковий керівник:

Щербак Віталій Олексійович,
доктор історичних наук,
професор кафедри історії
України

Роботу захищено «___» _____ 20__р.

Оцінка _____

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1. ІСТОРИОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА.....	6
1.1 Історіографія.....	6
1.2 Джерельна база.....	8
РОЗДІЛ 2. ОРГАНІЗАЦІЯ ЧОРТОМЛИЦЬКОЇ СІЧІ.....	10
2.1 Заснування Чортотлицької Січі	10
2.2. Структурна організація Січі.....	16
2.3 Господарська діяльність та побут козаків.....	25
РОЗДІЛ 3. ЧОРТОМЛИЦЬКА СІЧ В СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНОМУ ЖИТТІ ГЕТЬМАНЩИНИ.....	30
3.1 Зв'язок Січі гетьманським урядом.....	30
3.2 Зовнішньо-політичні відносини Чортотлицької Січі в системі Гетьманщини.....	37
3.3 Зруйнування козацького коша на Чортотлику.....	46
ВИСНОВКИ.....	53
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	55
ДОДАТКИ	58

ВСТУП

Актуальність. Чортомлицька Січ займає одне з центральних місць у історії козацької України, відіграючи важливу роль у процесах, що визначали соціально-політичну ситуацію в середині XVII століття. Вона була не просто військовою фортецею, а й важливим осередком формування політичних та соціальних відносин, що стали основою для розвитку української державності. Заснована в умовах складної внутрішньої і зовнішньої ситуації, вона стала стратегічно важливим центром для захисту українських земель від загроз з боку сусідніх держав, таких як Московія та Річ Посполита, а також від турецько-татарських нападів. Чортомлицька Січ, як одна з останніх козацьких фортець, успішно поєднувала в собі військові, адміністративні та культурні функції, що робило її ключовим елементом політичної структури Гетьманщини.

У цей період козацтво активно формувало свою власну державну організацію, і Чортомлицька Січ стала важливим фактором у цьому процесі. Вона не тільки виконувала функції військового захисту, але й відігравала роль політичного центру, що суттєво впливало на формування внутрішньої політики Гетьманщини. Протягом свого існування Чортомлицька Січ стала осередком, де не тільки зберігалися, але й розвивалися традиції козацької демократії, військової організації та внутрішньої самоврядності.

Протягом XVI — XVIII століття українське козацтво виступило провідною силою визвольних змагань, навколо якої згуртовувалися й інші верстви населення. Основи суспільного життя Гетьманщини, характерною рисою якого був демократизм сформувалася на Запорозькій Січі. Проте демократичні традиції січової громади поступово зазнавали деформації, практично всі головні питання внутрішнього життя Запорозжя, вирішувались на вузьких сходках старшинської верхівки. Водночас запорожці Чортомлицької Січі 1652-1709 рр. потрапили у вир потужного соціального конфлікту в Україні, відомому як період «Руїни». Взаємовідносини Січі й Гетьманщини часто набували контраверсійного характеру, що ефективно використовувалося антиукраїнськими силами. Тому надзвичайно важливо з'ясувати їх причини,

зокрема впливу Запорозжя на розвиток українського державотворення, що дозволить глибше зрозуміти роль запорозького козацтва в еволюції політичного розвитку Війська Запорозького ранньомодерної доби.

Метою роботи є дослідження ролі запорозької громади в суспільно-політичних відносинах козацької України.

Для досягнення поставленої мети, необхідно вирішити наступні **завдання**:

1. Проаналізувати історіографію та джерела дослідження.
2. Висвітлити становище Чортомлицької Січі в період «Руїни».
3. Охарактеризувати відносини січового правління з гетьманським урядом.
4. Окреслити різницю поглядів на розбудову козацької державності між запорозькою громадою та Гетьманщиною.
5. Оцінити зовнішньо-політичні інвективи Чортомлицької Січі.

Об'єкт дослідження: Січова громада на Запорозжжі.

Предмет: Чортомлицька Січ 1652 – 1709 роках та її протистояння з Гетьманщиною.

Хронологічні межі роботи охоплюють 1652 – 1709 роки. Нижня хронологічна межа обумовлена заснуванням кошовим отаманом Федором Лютаєм Запорозької Січі. Верхня межа обумовлена зруйнуванням Січі військами Московської держави.

Територіальні межі охоплюють територію Чортомлицької Січі впродовж її існування.

Методами дослідження були порівняння, аналіз й синтез, узагальнення. Застосовано соціальний підхід, який поєднує загальнонаукові та історичні методи аналізу. За допомогою методу узагальнення було визначено загальні аспекти функціонування та існування січової громади. Історико-генетичний метод дозволив дослідити розвиток соціальних явищ у контексті етапів

становлення громади та Січі до її зникнення. Історико-системний метод застосовано для аналізу внутрішніх механізмів функціонування запорозької громади.

Структурно дипломна робота складається зі вступу, трьох розділів, висновків, списку використаних джерел та літератури і додатків.

РОЗДІЛ 1. ІСТОРИОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА

1.1 Історіографія

Дослідження Чортомлицької Січі та її ролі в суспільно-політичному житті Козацької України має глибоке підґрунтя у працях вітчизняних істориків, серед яких провідне місце займають твори Дмитра Яворницького та Володимира Голобуцького.

Одним із фундаментальних джерел у вивченні історії Чортомлицької Січі є тритомна праця Дмитра Яворницького «Історія запорозьких козаків»¹. Автор описує становлення та еволюцію запорозького козацтва, акцентуючи на соціальній організації та культурних особливостях запорожців. Тут простежуються витoki формування Чортомлицької Січі, її роль у протистоянні з Річчю Посполитою та Кримським ханством. Крім того автор приділяє значну увагу функціонуванню Січі як військово-політичної організації, аналізує внутрішню структуру козацького управління, способи обрання старшини, а також взаємини Січі з українськими гетьманами та московською адміністрацією. Яворницький, використовуючи значний масив архівних документів та переказів, демонструє унікальність Чортомлицької Січі як політичного центра Запорожжя у другій половині XVII ст. Яворницький також детально аналізує внутрішню політику Січі, зокрема її військові традиції, правові норми та систему покарань. Тут також розглядається участь запорожців у загальноукраїнських конфліктах.

Досить детальна характеристика функціонування Чортомлицької Січі міститься у фундаментальному дослідженні Володимира Голобуцького «Запорозьке козацтво»². Автор окреслює її внутрішню будову, участь запорожців у відбитті зовнішньої агресії кримських татар та турків. Тут же

¹ Яворницький Д. Історія запорозьких козаків: в 3 томах. Львів: Світ, 1992.

² Голобуцький В. Запорозьке козацтво. Київ: Вища школа, 1994. 539 с.

йдеться про непрості відносини січовиків із очільниками Української держави ранньомодерної доби.

Художньо-документальна праця А. Кащенко «Оповідання про славне Військо Запорозьке низове» подає яскравий опис побуту та звичаїв запорожців. Хоча вона має науково-популярний характер, проте є важливою для формування уявлень про морально-етичні засади козацького середовища, що побічно висвітлює й суспільно-культурну роль Чортомлицької Січі.

В аналогічному ключі написана робота Олени Апанович «Чортомлицька Запорозька Січ: до 345 річниці заснування»³. Авторка детально описує причини заснування фортеці на Чортомлику, життя запорозької громади, систему виборів старшини, відносини Січі із Гетьманщиною.

Володимир Ленченко у дослідженні «Рукописні плани Запорозької Січі XVIII століття»⁴ аналізує картографічні матеріали, що дозволяють відтворити просторову організацію Січі. Ці документи мають безпосереднє значення для вивчення архітектурно-просторової структури Чортомлицької Січі.

Історико-популярна праця Ю. Мицика і С. Плохія «Як козаки Україну боронили»⁵ надає узагальнений огляд військово-політичної діяльності козацтва. Особлива увага приділяється військовим кампаніям, в яких брали участь запорожці Чортомлицької Січі, зокрема за участі Івана Сірка.

Валентина Піщанська у статті «Феномен українського козацтва як етнокультурної спільності»⁶ розглядає культурні та соціальні характеристики козацтва як окремої етнокультурної групи. Авторка акцентує на ролі таких центрів, як Січ, у формуванні козацької ідентичності.

³ Апанович О. Чортомлицька Запорозька Січ: до 345 річниці заснування Київ: Українське козацтво, 1998. 80 с.

⁴ Ленченко В. Рукописні плани Запорозької Січі XVIII ст. *Український археографічний щорічник. Нова серія.* 2004. Вип. 8/9. С. 157–189

⁵ Мицик Ю., Плохій С. Як козаки Україну боронили. Київ: Кліо, 2018. 367 с.

⁶ Піщанська В. Феномен українського козацтва як етнокультурної спільності. *Актуальні проблеми історії, теорії та практики художньої культури*, 2018, 40: С. 18 – 26.

Усі ці праці у своїй сукупності утворюють комплексне бачення ролі Чортомлицької Січі у вітчизняній історії.

1.2 Джерельна база

Джерельна база дослідження є небагатою, оскільки власне документів створених на самій Січі через бурхливі події того часу залишилося вкрай мало. Водночас вони певною мірою компенсуються матеріалами Гетьманщини, з якою запорожці перебували у постійному зв'язку. Серед документів переважають універсали, листи, розпорядження українських гетьманів та різних органів влади Гетьманщини. Вони стосувалися не лише запорожців, але й інших адресатів, в яких йшлося про становище на Січі. Зокрема, йдеться про документи дипломатичного спрямування, комунікації із іноземними державами – Османською імперією, Річчю Посполитою, Кримським ханством та ін., де повідомляються про переговори й стан відносин. З іншого боку січовики вели переписку із Гетьманщиною та зовнішнім світом. Тому важливими свідченнями подій є листи кошових отаманів та їх розпорядження у різних сферах – економічній, політичній, військовій.

Первинні відомості про Чортомлицьку Січ зафіксовані у так званих козацьких літописах - Літопис гадяцького полковника Григорія Грабянки, Літопис Самовидця, Літопис Самійла Величка. Автори були сучасниками подій і на основі наявних джерел, які в переважній більшості не збереглися, створили перші твори ранньомодерної доби. Їх оцінки тогочасних особистостей, зокрема запорозьких очільників, відзначаються контраверсійністю, відповідно до ідеологічного спрямування твору.

Серед опублікованих джерел періоду незалежної України найбільше інформації містять збірники документів «Архів ранньомодерної Української держави», «Джерела з історії Національно-визвольної війни українського народу 1648–1658 рр.», «Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657-1687)», «Універсали Івана Мазепи.

1687-1709». В них перевага надається городовому козацтву та його очільникам. Про Запорозьку Січ повідомляється через особистісний підхід в особах таких кошових отаманів, як Івана Сірка, Івана Брюховецького, Костя Гордієнка та інших.

Таким чином наявна джерельна база поряд із історіографічними здобутками дають можливість висвітлити роль Чортомлицької Січі в суспільно-політичних відносинах козацької України.

РОЗДІЛ 2. ОРГАНІЗАЦІЯ ЧОРТОМЛИЦЬКОЇ СІЧІ

2.1 Заснування Чортотлицької Січі

Чортотлицька Січ — одна з запорізьких січей, заснована козаками під керівництвом кошового отамана Федора Лютая влітку 1652 року на правому березі Чортотлицького рукава Дніпра, на північ від гирла річки Підпільна, неподалік від сучасного села Капулівка Нікопольського району Дніпропетровської області. Запорожці Чортотлицької Січі брали активну участь у військових походах, зокрема під проводом Богдана Хмельницького, а також відзначилися у ряді важливих битв, зокрема під Жванцем (1653), Городком (1655) та Львовом (1655). Після смерті Хмельницького, Чортотлицька Січ стала активно протистояти гетьманському уряду, намагаючись відновити свою роль у вирішенні політичних і військових справ на рівні всієї України⁷.

Відповідно до умов Андрусівського мирного договору 1667 року, Чортотлицька Січ перебувала під спільним контролем Речі Посполитої та Московії, а згідно з "Вічним миром" 1686 року остаточно потрапила під владарювання російського царя. Проте, незважаючи на ці політичні зміни, Січ зберігала свою роль як оплот для тих, хто не погоджувався з соціальним гнітом у Гетьманщині та Правобережній Україні, а також продовжувала виконувати оборонні функції, зокрема на південному кордоні України, стримуючи турецько-татарську агресію.

Перша згадка про Чортотлицьку Січ датується 1672 роком, коли почалося активне господарське освоєння Вольностей Війська Запорозького, зокрема зростала кількість зимівників, а скотарство, зокрема конярство, стало важливим економічним сектором. Відомими кошовими отаманами, які неодноразово

⁷ Щербак В. Чортотлицька Січ [Електронний ресурс] // Енциклопедія історії України: Т. 10: Т-Я / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. - К.: В-во "Наукова думка", 2013. 688 с. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Chortomlytska_Sich

переобиралися, були Іван Сірко та Костянтин Гордієнко. На території Січі існувала церква Покрови Пресвятої Богородиці⁸.

У 1680-х роках запорожці брали участь у кримських походах в складі російської армії, а також у Азовсько-Дніпровських походах 1695-1698 років. Підтримуючи політику гетьмана Івана Мазепи, кілька тисяч запорожців на чолі з кошовим отаманом Костянтином Гордієнком в березні 1709 року перейшли на бік шведського короля Карла XII. За цей вчинок російські війська під командуванням Петра Яковлева та Григорія Галагана в травні 1709 року здійснили штурм Чортомлицької Січі, після чого запорожці були змушені відступити. Того ж року вони заснували нову Січ на річці Кам'янка (притока Дніпра), яка отримала назву Кам'янська Січ⁹.

Історик Дмитро Яворницький займався дослідженням місця розташування Чортомлицької Запорозької Січі та у своїй праці «Історія запорозьких козаків» навів її опис, спираючись на документи Малоросійського Приказу 1672 року. У цьому описі зазначено: «Місто Січ — земляний вал стояв при гирлах Чортомлика і Прогної над річкою Скарбною: висота того валу — шість сажнів; з боку степу — з сумської сторони та від Базавлука — у валі були влаштовані палі та бійниці, а з іншого боку — від гирла Чортомлика та від річки Скарбної до валу були зроблені дерев'яні коші й насипані землею»¹⁰. Це викликає питання щодо того, про який саме Базавлук йдеться – річку чи острів. Як правило, у козацьких документах назви річок супроводжувалися відповідним топонімом. Оскільки річка Базавлук розташована на відстані понад 10 кілометрів від Чортомлика, тобто за горизонтом, автор припускає, що в наведеному уривку мається на увазі саме острів Базавлук.

Наприкінці XIX століття видатний український історик, археолог та етнограф Дмитро Яворницький провів ґрунтовні дослідження, спрямовані на встановлення точного місцезнаходження Чортомлицької Запорозької Січі. На

⁸ Там само.

⁹ Там само.

¹⁰ Яворницький Д. І. Історія запорізьких козаків / Пер. з рос. І.І. Сварника; Упоряд. іл. О.М. Апанович; Худож. В.М. Дозорець. Львів. Світ, 1990.С. 80

основі зібраних свідчень, історичних джерел і місцевих переказів він дійшов висновку, що ця Січ розташовувалася на острові, який, за усними розповідями, виник унаслідок відокремлення козаками його території від материкової частини під час героїчної оборони від російських військ у травні 1709 року. Цей факт свідчить про надзвичайну винахідливість і тактичні здібності запорожців, які прагнули зміцнити свою оборону та створити природну перешкоду для ворога¹¹.

На той час, тобто в другій половині XIX століття, площа цього острова становила 2250 квадратних сажнів, що дозволяло йому зберігати свою значущість як історичного та природного об'єкта. Проте середина XX століття стала фатальною для цієї території – внаслідок масштабного будівництва Каховського водосховища острів було затоплено, що призвело до остаточного зникнення важливої історичної пам'ятки, пов'язаної з запорозьким козацтвом¹².

Варто зазначити, що завдяки науковим дослідженням та діяльності Д. І. Яворницького була започаткована традиція ототожнення цього острова, розташованого поблизу сучасного села Капулівка, з місцем розташування Чортомлицької Січі. Відтоді саме ця локація закріпилася в історичних працях та народній пам'яті як один із ключових центрів Запорозької Січі, що відіграв важливу роль у боротьбі українського козацтва за незалежність і збереження своєї державності.

Уважний аналіз згаданої публікації Д. І. Яворницького, присвяченої Базавлуцькій та Чортомлицькій Запорозьким Січам, неминуче викликає питання щодо достовірності народного переказу. Згідно з цим переказом, «з боку степу запорожці за наполяганням Якіма Богуша, відділили свою Січ від материка ровом і пустили в той рів воду; в усякому разі того літа (1709 р. – прим. авт.) води було так багато, що вона навіть затопила частину куренів». Ця історія свідчить про стратегічне мислення козаків, які, використовуючи

¹¹ Жуковський М. Про місце розташування Базавлуцької та Чортомлицької Запорозьких Січей. URL: https://zounb.zp.ua/sites/default/files/pdf/2018/%D0%A1%D1%82%D0%B0%D1%82%D1%82%D1%8F_%D1%80%D0%BE%D0%B7%D1%82%D0%B0%D1%88_%D0%91%D0%B0%D0%B7%D0%B0%D0%B2%D0%BB_%D0%A7%D0%BE%D1%80%D1%82%D0%BE%D0%BC%D0%BB_%D0%A1%D0%B8%D1%87.pdf

¹² Там само.

природні умови, намагалися укріпити свої оборонні позиції перед вирішальними подіями тієї доби¹³.

Мирослав Жуковський досліджував питання щодо спроможності нечисленної залоги Січі здійснити подібне геологічне перетворення всього за кілька днів залишається риторичним, адже висота берега Чортомлицького Рогу в той період, як і до середини ХХ століття, становила від 10 до 20 метрів над рівнем води. Останніми роками були виявлені кілька важливих картографічних джерел, які дозволяють більш точно визначити територіальну локалізацію Базавлуцької та Чортомлицької Запорозьких Січей, серед яких¹⁴:

Карта під назвою «Частина ріки Борисфен за порогами, що в народі називається Запорожжям (звідси й назва запорозькі козаки) від острова Хортиця аж до Евксинського моря», більш відома як «Запорожжя», була створена Гійомом Левассером де Бопланом у 1639 році за допомогою інструментальних методів. На цій карті дослідник позначає напроти річки Чортомлик острів, супроводжуючи його пояснювальним написом: «Острів створений природою (де козацька скарбниця з привезеними сюди тисячами знарядь для війни і ніколи не затоплюється), оточений зі всіх сторін багатьма островами, зарослими чагарником, що розташований навкруги» (див. додаток 1)¹⁵. Існує припущення, що цей острів може бути ідентифікований як Базавлук.

«Карта Дніпра від річки Тясмин до річки Татарка з притоками Ворскла, Орель, Самара» (див. додаток 2), датована кінцем XVII століття, містить важливі відомості про розташування Чортомлицької Січі. Зокрема, на ній позначено Чортомлицьку січ («Сечь» у сучасній російській транскрипції) на правому березі Дніпра, нижче дніпровських порогів. Цікаво, що навпроти

¹³ Яворницький Д. І. Історія запорізьких козаків / Пер. з рос. І.І. Сварника; Упоряд. іл. О.М. Апанович; Худож. В.М. Дозорець. Львів. Світ, 1990. С. 88.

¹⁴ Жуковський М. Про місце розташування Базавлуцької та Чортомлицької Запорозьких Січей. URL: https://zounb.zp.ua/sites/default/files/pdf/2018/%D0%A1%D1%82%D0%B0%D1%82%D1%82%D1%8F_%D1%80%D0%BE%D0%B7%D1%82%D0%B0%D1%88_%D0%91%D0%B0%D0%B7%D0%B0%D0%B2%D0%BB_%D0%A7%D0%BE%D1%80%D1%82%D0%BE%D0%BC%D0%BB_%D0%A1%D0%B8%D1%87.pdf

¹⁵ Жуковський М. Маловідома карта Г.Л. де Боплана про Запорожжя // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. Збірник наукових праць. Випуск 20. Частина. Київ.: Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПК, 2011. С. 316.

колоподібного абрису Січі, через протоку, розташоване ще одне укріплення аналогічної форми¹⁶, що може вказувати на важливу оборонну або адміністративну структуру, пов'язану із Запорозькою Січчю.

Чортомлицька Січ була розташована на високому березі Чортомлицького Рогу, або Капулівського мису, територія якого піддавалася постійній ерозії, хоча й не трансформувалася в острів, як могли б припустити деякі. Місце розташування Січі на такому високому і стратегічно вигідному березі мало важливе значення в історичному контексті, оскільки забезпечувало природну оборонну позицію. Однак після того, як російські війська знищили Чортомлицьку Січ у травні 1709 року, її територія залишалася фізично з'єднаною з материком, не маючи окремої протоки, що могло б відокремити її від основної частини суші. Втрата цієї території мала серйозні наслідки для Запорізького Війська, адже він був важливим військовим і адміністративним осередком для козацтва того часу¹⁷.

Дослідник М. Жуковський опираючись на витяг з третьої статті Константинопольського трактату 1712 року, згадує про втрату Росією земель, що належали Запорожжю на лівому боці Дніпра. Зокрема в згаданому нами документі йдеться про те, що Росія позбавляється «древніх рубежів» та територій, що колись належали запорожцям, включаючи їхні фортеці та інші важливі землі. У трактаті прямо зазначено: «... Його царська величність дуже руку віднімає від козаків з давніми їх межами, які перебувають по лівий бік Дніпра, і їх земель і фортець, і містечок, і від півострова Січі, який розташований на цьому боці вищеназваної річки»¹⁸. Це була важлива юридична

¹⁶ Ленченко В. Рукописні плани Запорозької Січі XVIII століття // Український археографічний щорічник. Нова серія. Випуск 8/9 / Український археографічний збірник. Том 11/12. Видавництво М.П. Коць. Київ – Нью-Йорк, 2004. С. 169, 171.

¹⁷ Жуковський М. Про місце розташування Базавлуцької та Чортомлицької Запорозьких Січей. URL: https://zounb.zp.ua/sites/default/files/pdf/2018/%D0%A1%D1%82%D0%B0%D1%82%D1%82%D1%8F_%D1%80%D0%BE%D0%B7%D1%82%D0%B0%D1%88_%D0%91%D0%B0%D0%B7%D0%B0%D0%B2%D0%BB_%D0%A7%D0%BE%D1%80%D1%82%D0%BE%D0%BC%D0%BB_%D0%A1%D0%B8%D1%87.pdf

¹⁸ Архів Коша Нової Запорозької Січі. Корпус документів 1735-1735 рр. Том 1. К.: Білоцерковська книжна фабрика, 1998. С. 45.

та політична втрата для запорожців і окреслювала новий етап у історії територіальних відносин між Росією та козацькими землями.

Цей самий півострів, на якому колись стояла Чортомлицька Січ, згодом з'явився на російській військовій карті 1736 року, де був показаний як стратегічно важливий об'єкт, що підлягав подальшим інженерним і військовим роботам. На тій карті зображено, як Січ і її залишки були включені в систему оборонних споруд того часу. Автори досліджень часто ототожнюють залишки Січі з укріпленнями, що були виявлені на території сучасного села Капулівка, де на плані 1872 року ці укріплення позначені як «окоп». Це ще раз підкреслює важливість цієї місцевості як військового об'єкта¹⁹.

На сьогоднішній день територія, де колись знаходилася Чортомлицька Січ, зазнала значних змін. Вона була забудована в ході розвитку села в XIX-XX століттях, і тому стародавні сліди укріплень, ймовірно, зникли або сильно пошкоджені. Протягом всього цього часу берег, який не мав укріплень, піддавався ерозії через регулярні повені, що виникали через підйом рівня води в Дніпрі. В середині 1950-х років ця територія була частково затоплена водами Каховського водосховища, що стало ще однією причиною зникнення значної частини стародавніх укріплень та залишків Січі.

Одночасно, на відстані всього 100 метрів на схід, через протоку, розташовувався острів Базавлук, який також має своє історичне значення. Острів згадувався в щоденнику Еріха Лясоти, датованому 1594 роком, а також в описі Січі 1672 року, що свідчить про його важливість для запорожців у різні історичні епохи. Це ще раз підтверджує значущість цієї території в контексті військової історії та культурної спадщини Запорізького козацтва.

Отже, Чортомлицька Січ, заснована у 1652 році, була важливим військово-політичним центром Запорізького козацтва, що брала активну участь у численних військових походах та битвах. Незважаючи на політичні зміни та

¹⁹ Жуковський М. Про місце розташування Базавлуцької та Чортомлицької Запорізьких Січей. URL: https://zounb.zp.ua/sites/default/files/pdf/2018/%D0%A1%D1%82%D0%B0%D1%82%D1%82%D1%8F_%D1%80%D0%BE%D0%B7%D1%82%D0%B0%D1%88_%D0%91%D0%B0%D0%B7%D0%B0%D0%B2%D0%BB_%D0%A7%D0%BE%D1%80%D1%82%D0%BE%D0%BC%D0%BB_%D0%A1%D0%B8%D1%87.pdf

спільний контроль Речі Посполитої й Московії, Січ зберігала свою оборонну роль і була осередком опору соціальним утискам. Її розташування на високому правому березі Дніпра надавало стратегічну перевагу. Наукові дослідження Дмитра Яворницького і пізніші картографічні матеріали підтверджують важливість території Січі та пов'язують її з островом Базавлук, хоча питання про точне географічне відокремлення залишаються предметом дискусій. У 1709 році після підтримки козаками Івана Мазепи і шведського короля Чортомлицьку Січ було зруйновано російськими військами, а запорожці заснували нову Кам'янську Січ. З часом територія Січі зазнала значних змін через ерозію, забудову та затоплення Каховським водосховищем у середині ХХ століття, що призвело до втрати багатьох історичних слідів. Проте завдяки науковим дослідженням і народній пам'яті Чортомлицька Січ залишається важливим символом козацької боротьби за свободу і державність України.

2.2. Структурна організація Січі

До Січі приходили люди різних соціальних категорій, віросповідань та долі і кожен з них міг доєднатися до січової громади, як говорить Д. Яворницький, за дотриманням п'яти умов: претендент мав бути вільною та нежонатом людиною, говорити українською мовою, присягнути на вірність російському царю, за релігійною ознакою – бути православним, а в разі дотримання перших чотирьох – пройти певне навчання. Всі ці пункти не були складені з часів появи першої Запорозької Січі, вони формувалися поступово і були умовними. Перша вимога – бути нежонатим та вільним. Характерним для січової громади була повна відсутність жінок. Та не всі хто приходив на Січ відповідали цій умові. «Так що, коли до січового товариства хотів пристати хто-небудь з жонатих козаків, то мусив ховатися з тим, що він жонатий, і навіть забувати про свою сім'ю»²⁰. Друга умова – розмовляти українською мовою. На Січі всі мали говорити козацькою, тобто українською, як ознакою власного

²⁰ Каченко А. Оповідання про славне Військо Запорозьке низове. Київ: Веселка, 1992. С. 53.

народу. Разом з тим нікого не цікавило громадське становище та походження козака, оскільки на Січі всі були рівні. Наступна, третя умова, для вступу до січової громади – присягнути на вірність російському царю. Зрозуміло, що дана теза не була притаманна для часів перших Запорозьких Січей. Вона стала актуальною тільки після укладання між Гетьманщиною та Московським царством Березневих статей 1654 р. Четверта умова – сповідувати православну віру. Для козацького товариства дане питання було дуже важливим, тому кандидат на звання козака славного Війська Запорозького неодмінно мав сповідувати православ'я. «На прохання захожого людини прийняти до Січі кошовий отаман питав: – А в Бога віруєш? – Вірую! – оповідав захожий. – Перехрестись! Якщо захожий хрестився, це вважалося за певний доказ того, що він хрещений, і захожий приймався на Січ»²¹. Та не завжди бажаючі вступити до Січі були православними. Для того, хто сповідував інші релігії, потрібно було прийняти православ'я, інакше дорога на Січ була закрита. «Якщо він був католиком чи лютераном, повинен був прийняти православ'я, якщо ж був іудеєм чи магметанином, повинен був урочисто охреститися у «греко-руську» віру»²². І останньою, п'ятою умовою, було пройти певне навчання. Звісно, не всі, хто прийшов на Січ були вправні у бойових мистецтвах та володінні зброєю, тому перш ніж стати козаком, потрібно було оволодіти всіма секретами козацької майстерності. Зазвичай, це займало близько семи років.

Якщо новоприбулий відповідав всім необхідним умовам для вступу, то його брали до січового товариства. Козак приписувався до одного з 38 січових куренів. «Куренем звалося не тільки приміщення, в якому мешкали січові козаки. Курені були водночас і військовими одиницями, з яких складалося запорозьке «товариство»»²³.

Зазвичай, новачки піддавалися певним випробуванням. Мова йдеться не лише про фізичну витривалість, а й про їх моральні якості. У праці «Історія запорозьких козаків» Д. Яворницький наводить приклад одного такого

²¹ Там само.

²² Яворницький Д. І. Назв. праця. Т. 1. С. 117.

²³ Голобуцький В. Запорозьке козацтво. Київ: Вища школа, 1994. С. 170.

випробовування. Козаки наказали юнакові зварити каші, поки ті будуть косити, і сказали покликати, коли зготує страву, а самі полягали в очереті та чекали. Коли молодик почав загукувати громаду до обіду, ті йому не відповіли. Він почав скіглити. Козаки зрозуміли, що не їх це людина і відправили з Січі. А такий хлопець, що не розгубився та не запанікував, вважався рівний козакам і приймався до їх громади. Французький військовий інженер Гійом Левассер де Боплан, що в першій половині XVII-го століття відвідав запорозькі землі також пише про випробування козаків на дніпровських порогах. «Тут лише скажу, що я бачив і оглядав усі тринадцять порогів та переплив всі ті водоспади човном вгору ріки. Спочатку це видається річчю неможливою, бо серед порогів, які ми перепливали, є такі, що високі на 7-8 стіп. Поміркуйте самі чи не треба було добре володіти веслами. Серед козаків нікого не визнають козаком, якщо він не перепливе вгору всіх порогів»²⁴. Та дана теза піддається критиці зі сторони дослідників. «Але це свідчення здається малоімовірним з одного боку тому, що навряд чи запорожці, які завжди потребували нових людей для збільшення своїх сил, могли висувати їм подібні вимоги; з другого боку тому, що проплисти навіть на човні проти течії річки 65 верстов, у велику весняну воду, неможливо ні тепер, ні тим паче тоді; плисти ж порогами проти течії у малу воду, лавіруючи біля самих берегів, не треба особливого геройства, а лише кілька тижнів часу»²⁵.

Ще один «обряд», яким супроводжувалося прийняття до січової громади було отримання нового прізвища. «Щоб зовсім забувалося походження й становище всякого нового січового товариша, на Січі було звичаєм нікого не називати по фаміліях, а до всякого прикладалося прізвище, яке обмальовувало б його особу або звички»²⁶. Прізвиська, зазвичай, давали за якісь вчинені дії, зовнішній вигляд чи фізичні особливості й мали більше жартівливий характер. Абшитований козак Микита Корж розповідав про те як отримували прозвища в січовій громаді. Наприклад, якщо козак спалив курінь або зимівник,

²⁴ Гійом Левассер де Боплан. Опис України / пер. з фр. В. Косика. Львів: Мета, 1998. С. 45.

²⁵ Яворницький Д. І. Назв. праця. Т. 1. С. 118.

²⁶ Кащенко А. Назв. праця. С. 54.

прозивають його Палієм, якщо хто є згорблений, того називають Горбачем і так далі. Сам же автор отримав прізвисько, коли спускався з вершини гори та почав котитися коржом до низу, через що його й прозвали Корж²⁷.

Та на цьому процес входження до січової громади не завершувався. Той, хто приєднувався до січової громади мав бути гідним воїном, тому обов'язково проходив певний вишкіл. Кожний новоприбулець вважався джуурою (молодиком) і був прикріплений до вже «бувалоного» козака, якого називав батьком. «Джура чистив своєму батькові зброю, ходив біля його коня, їздив разом з ним у походи, приносив під час бою пити й таке інше»²⁸. Цікавим було те, що за таким принципом дорослий чоловік міг називати батьком людину набагато меншу за себе по рокам. Джура ставав справжнім козаком, коли «батько» брав його в похід, де молодик проходив бойове хрещення. Також джурами були малі хлопці, які з дитинства навчались в січовій школі. «Молодиків у школі і за її межами навчали молитися Богу, на коні «реп'яхом сидіти», шаблею рубати і відбиватися, із рушниці прицільно стріляти і списом вправно колоти»²⁹.

Протягом свого існування у запорізької громади сформувалися власні закони та правила, за якими організовувалося їхнє повсякденне життя. Основним принципом була рівність між усіма членами громади. Всі важливі питання, що стосувалися миру і порядку, вирішувалися спільно. Громада розподіляла землі, ліси, угіддя, риболовні місця та соляні джерела. Вона також обирала та звільняла посадових осіб як на Січі, так і на всіх територіях Запорозжя. Крім того, громада карала винних у злочинах та правопорушеннях. Всі відповіді на офіційні укази, грамоти, ордери та листи від державних осіб або володарів, які мали справу з запорізькими козаками, також писалися колективно³⁰.

²⁷ Корж Н. Л. Устное повествование бывшего запорожца, жителя Екатеринославской губернии и уезда, селения Михайловки Никиты Михайловича Коржа. Одесса, 1842. С. 47.

²⁸ Кащенко А. Назв. праця. С. 62.

²⁹ Фігурний Ю. Історичні витоки українського лицарства. Київ: Стило, 2004. С. 18.

³⁰ Яворницький Д. І. Історія запорізьких козаків: в 3 т. Львів: Світ, 1990. Т. 1. С. 121.

Запорозьке військо мало чітко визначену організаційну структуру, що включала курені, до яких приписувалися всі новоприбулі на Січ. Куренями називали не лише будівлі, в яких проживали січовики, але й військово-адміністративні одиниці Війська Запорозького. Протягом існування Запорізької Січі було утворено 38 куренів, серед яких були Пашківський, Кущевський, Кисляківський, Іванівський, Конеловський, Сергієвський, Донський, Кирилівський, Канівський, Батуринський, Поповичевський, Васюринський, Незамайківський, Иркліївський, Щербинівський, Титаровський, Шкуринський, Коринівський, Рогівський, Корсунський, Калниболоцький, Уманський, Дерев'янівський, Нижчестеблівський, Вищестеблівський, Джерелівський, Переяславський, Полтавський, Мишастовський, Менський, Тимошевський, Величківський, Левушківський, Пластунівський, Дядьківський, Брюховецький, Ведмедівський, Платнирівський³¹.

Весь склад Війська Запорозького низового поділявся на кілька категорій: старшину різних ступенів, молодиків, які тільки готувалися стати козаками, січову масу, а також «сіромашню» чи простолюди, що складався з незаможних людей, і запорозьке поспільство, яке проживало поза Січчю. Завданням рядових козаків було виконання військової служби в лавах Війська Запорозького. В основному служба проходила на Січі, куди кожен козак мав прибути за першою вимогою отамана. Частина козаків виконувала службу в січовій залозі, інша — стояла на варті в степах, служила у військовій флотилії, артилерії та інших підрозділах. Кожен козак повинен був самостійно забезпечити себе амуніцією та продовольством. Що стосується старшини, то це була правляча еліта козацької громади, яку обирали на Загальній раді Війська Запорозького щороку або в будь-який час, коли громада цього вимагала. Серед старшини на Січі були кошовий отаман, військовий суддя, військовий писар, військовий осавул та 38 курінних отаманів. Нижчі посади включали хорунжого, перначного, довбиша та пушкаря³².

³¹ Каченко А. Оповідання про славне Військо Запорозьке низове. Київ: Веселка, 1992. С. 54.

³² Голобуцький В. Запорозьке козацтво. Київ: Вища школа, 1994. С. 170.

На вершині козацької ієрархії стояв кошовий отаман, який виконував роль головного керівника на Січі. Його влада була майже безмежною, і він мав право приймати рішення з усіх важливих питань, що стосувалися громади, від військових стратегій до адміністративних питань, а також покарання тих, хто порушував правила чи вчиняв проступки. Кошовий отаман був відповідальний за порядок на Січі та за збереження дисципліни серед козаків, а його рішення мали не підлягати оскарженню. У разі порушень дисципліни або неслухняності, він міг покарати винних, а розмір покарання залежав від тяжкості вчиненого проступку. Крім того, у період походів отаман отримував ще більше повноважень і часто отримував титул гетьмана, оскільки у військових умовах саме він був основним керівником і стратегом. Його авторитет був таким великим, що в бойових умовах його накази ставали законом для всіх козаків.

Кошовий отаман мав абсолютну владу, але також і великі обов'язки перед товариством. Він був зобов'язаний звітувати про свої вчинки перед громадою на початку кожного року, на Загальній раді Війська Запорозького, що дозволяло перевірити його діяльність і вчасно виправити можливі помилки в управлінні. Кожен козак поважав цього лідера та корився його наказам, адже для багатьох саме від рішень отамана залежала не тільки безпека, але й сама можливість вижити під час військових кампаній³³.

Проте стати кошовим отаманом був не легким шляхом. Це не була посада, яку міг зайняти кожен козак. Для того, щоб досягти цієї високої посади, необхідно було не тільки проявити себе як талановитий воїн, але й здобути шану та довіру у своєму середовищі. «Гетьманом або кошовим отаманом міг бути обраний лише той, хто хоча б рік служив курінним отаманом, а щоб отримати цю або іншу посаду, молодий козак повинен був взяти участь хоча б в одному морському поході»³⁴. Це означало, що кожен кандидат мав пройти певну школу, де його мужність, здатність до стратегічного мислення та вміння командувати військовими підрозділами були випробувані на практиці.

³³ Кашенко А. Оповідання про славне Військо Запорозьке низове. Київ: Веселка, 1992. С. 54.

³⁴ Мицик Ю., Плохій С. Як козаки Україну боронили. Київ: Кліо, 2018. С. 92.

Товариство, яке поклало на кошового отамана відповідальність за свою долю, не могло покладатися на людину без досвіду або мужності. Це був випробуваний в бою лідер, здатний не лише керувати, а й надихати своїх козаків на подвиги. Лише після того, як майбутній вождь доводив свою здатність у бою, його могли обрати на високу посаду, адже козаки довіряли йому не лише свою безпеку, але й власні життя.

Після отамана другою важливою постаттю у військовій ієрархії був Військовий суддя. Він відповідав за забезпечення дотримання справедливості та законів на Січі, судив відповідно до неписаних правил, що передавалися з покоління в покоління від предків. Однак, незважаючи на свою важливу роль у судовій системі, остаточне слово у винесенні вироків залишалося за отаманом або Загальною Військовою радою. Наступним за значенням у цій ієрархії був писар. «Важливість Військового писаря на Запорозжжі була величезною: багато з них мали великий вплив на настрій у війську, тримали в своїх руках основні лінії політичного і громадського життя певного періоду». Писар відповідав за ведення офіційної документації, організацію дипломатичної переписки та забезпечення письмових справ всього коша³⁵.

Кошовий отаман, суддя, писар і осавул становили ядро запорозької військової старшини, яка займалася не лише військовими питаннями, але й адміністративними, судовими та навіть духовними справами всього Війська Запорозького Низового. Інші службові особи мали допоміжні функції та виконували накази старшини. Наприклад, хорунжий і перначний несли відповідальність за збереження та охорону символів влади — хоругви та пернача (козацьких клейнодів). Довбиш же мав обов'язок бити в литаври, аби скликати козаків на раду, а пушкар керував артилерією, боєприпасами та наглядав за злочинцями, які утримувалися в пушкарні³⁶.

Козацька спільнота базувалася на принципах загальної рівності, тому всі питання вирішувалися колективно на радах Війська Запорозького. Кожен козак,

³⁵ Яворницький Д. І. Історія запорізьких козаків: в 3 т. Львів: Світ, 1990. Т. 1. С. 142.

³⁶ Там само. С. 142.

незалежно від його статусу, мав право брати участь у раді. Тут усі були рівні, кожен міг вільно висловити свою думку, і рішення, прийняті на раді, були обов'язковими для виконання усім товариством. Такі збори зазвичай проводилися в певні дати: 1 січня, 1 жовтня, на другий або третій день Великодня, або в будь-який інший час, коли це вимагали обставини чи спільнота. Під час цих зборів обиралася старшина, розподілялися землі між куренями, обговорювались плани щодо походів, приймалися іноземні послы, відбувалися судові процеси та вирішувалися інші важливі питання для війська.

На загальні ради збиралися всі січові козаки, включаючи тих, хто перебував далеко від Січі, у містах чи зимівниках. «На перший день січня вони прокидалися дуже рано, умивалися холодною водою, одягали найкраще вбрання – черкески з візерунчастого матеріалу, червоні жупани, високі шапки, барвисті пояси, озброювались шаблями, пістолетами, кинджалами та поспішали на звуки дзвонів до церкви Покрови Пресвятої Богородиці». Після служби у церкві та обіду козаків, на площі скликали раду пострілами з гармати та звуками литаврів. Першими на площу приходив осавул, за ним збиралося рядове козацтво, а потім військова старшина, кожен із символами своєї влади: кошовий отаман з булавою або великою палицею, суддя з срібною печаткою, писар з пером і каламарем, осавул з малою палицею, курінні отамани з ціпками. Людей на Січі було дуже багато, вони ставали в коло, всередині якого перебувала старшина, і саме тут відбувалася найважливіша частина ради. Ті, кому не вистачало місця, забиралися на дахи куренів та дзвіниць³⁷.

Після того як священник проводив службу, починалася сама рада. «Старшина ставала під бунчуком, знімала шапки і вклонялася товаришам на всі чотири сторони». Далі кошовий отаман оголошував мету зборів.

Зазвичай, на загальній раді спочатку розподілялися землі між куренями. Це робилося через жеребкування: військовий писар писав назви земель на маленьких папірцях, які потім курінні отамани по черзі витягували зі шляп. Яка ділянка випала, такою курінь і володів протягом року до наступного розподілу.

³⁷ Там само. С 131.

Такий процес був необхідний, щоб уникнути суперечок серед козаків, оскільки землі були різними за якістю: деякі були кращими, інші — гіршими, а деякі — знаходились на кордоні з татарами, що ускладнювало на них роботу. Таким чином, кожен рік земля переходила до інших господарів, і цей процес завжди був чесним, що запобігало будь-яким непорозумінням. Після отримання ділянок курінями, землі додатково розподілялися між старшиною, духовенством і одруженими козаками³⁸.

Крім загальних рад Війська Запорозького, існували також так звані «сходки», які проводилися у випадках, коли козацька старшина не бажала скликати загальну раду. На таких сходках брали участь лише обрані, і вирішувалися різноманітні питання, у тому числі й таємні. Прикладом такої приватної сходки може бути таємна рада Богдана Хмельницького, що відбулася після його прибуття на Запорозжя з України. По приїзду на Січ він спочатку довго радився з кошовим та військовою старшиною, виклавши причини, через які змушений був втекти, і лише після цієї приватної сходки було скликано загальну військову раду. Такі збори старшини були звичайним явищем, після чого відбувалася військова рада, на якій озвучувалося рішення, прийняте на старшинській сходці. Проте не завжди рішення, прийняте на неофіційних зборах, визнавали всі козаки. Спроби старшини нав'язати свою волю масам часто викликали обурення і навіть призводили до повстань. Як правило, після цього козацтво змінювало старшину.

Отже, структура запорозької спільноти формувалася поступово, і за час свого існування в ній розвинулась власна соціальна, адміністративна та військова організація, основою якої стали принципи демократії та рівності. Саме ці принципи відображались на загальних радах Війська Запорозького, де вирішувалися найважливіші питання для товариства.

³⁸ Голобуцький В. Запорозьке козацтво. Київ: Вища школа, 1994. С. 171.

2.3 Господарська діяльність та побут козаків

Чортомлинська січ, збудована Іваном Лутаєм, була потужною та добре укріпленою фортецею. Вона була оточена глибоким ровом із високим валом, висотою до 13 метрів, що надавав укріпленням особливу міцність. У цьому валу було зроблено бійниці для захисту, навколо були набиті дерев'яні палі, а також встановлено плетені коші, наповнені землею, що ще більше посилювало обороноздатність. В центрі Січі розташовувався великий майдан, оточений будинками старшини та куренями. На території Січі постійно перебувало від 6 до 10 тисяч козаків, готових до бою та захисту своєї землі. Для того, щоб мати можливість швидко вийти з укріплення, у валу були влаштовані спеціальні пролази, кожен з яких також мав бійницю. З боку поля Січ була додатково захищена дерев'яною баштою, що підвищувала рівень безпеки та забезпечувала ефективний захист від можливих атак ворога (*див. додаток 4*).

Одним з важливих елементів Чортомлицької Січі була церква, яка служила як військовий храм. Вона була посвячена на честь Покрови Пресвятої Богородиці, і згадувалася в актах 1659, 1664 та 1673 років, коли будівля церкви була або зруйнована, або відновлена. Зокрема, відомо, що у 1664 році дерев'яна церква згоріла, і кошовий отаман Іван Щербина повідомив про це гетьманові Івану Брюховецькому. У 1673 році була побудована нова церква того ж імені, що свідчить про постійну важливість релігії для козаків.

На околиці Січі знаходилася так звана «грецька хата», ймовірно, спеціально відведене приміщення для іноземних гостей чи дипломатів. Окремі зображення Чортомлицької Січі збереглися в гравюрі, яка була зроблена відомим гравером XVII століття Інокентієм Щирським. Ця гравюра, що зберігалася в Санкт-Петербурзькій імператорській бібліотеці, надає нам уявлення про зовнішній вигляд Січі. Вона містить численні символи та сцени, пов'язані з історією Київської Русі та запорізькими козаками. На гравюрі зображено місто Київ, святих, а також важливі моменти з історії запорізьких козаків. Січ зображена оточеною високим валом з трьома гарматами на колесах,

серед куренів височить маленька триглава церква, а поруч з нею — запорізька рада, де козаки разом із турками чи татарами обговорюють важливі питання. Майстер, який створив цю гравюру, втілив у ній глибокий зміст, з'єднавши важливі етапи історії Київської Русі з подіями, що стосуються запорізького козацтва, і показавши царське двовладдя в Росії, наводячи приклад Візантійської імперії як образ для розуміння політичної ситуації того часу³⁹.

Основою життя запорожців були сухопутні та морські походи, під час яких вони здобували свої статки. Ці доходи рівномірно розподілялися серед усіх козаків, незалежно від того, брали вони участь у походах чи ні. Після отримання своєї частки, козаки зазвичай проводили час у святкуваннях і гуляннях. Коли гроші на розваги закінчувалися, вони поверталися до звичайного січового життя. Дмитро Яворницький детально описав повсякденне життя січових козаків та їхні заняття між походами. День на Січі починався ще до світанку. Козаки прокидалися, умивалися холодною водою, молилися та сідали за сніданок. Після ранкової їжі кожен займався своєю справою: хтось тренувався у володінні зброєю, доглядав за нею, інші об'їжджали своїх коней, шили одяг, а дехто просто відпочивав та спілкувався з товаришами. О дванадцятій годині вони збиралися в своїх куренях на обід, а після нього поверталися до своїх занять. Вечорами, після вечері, деякі козаки молилися та лягали спати, інші розважалися: грали в карти, співали або танцювали.

До звичайних розваг козаків належали й різноманітні змагання. Молоді козаки часто влаштовували герці на конях, вигадуючи різноманітні вправи. Вони підкидали шапки в повітря і стріляли в них з рушниць, перестрибували рівчаки і тини, змагалися у стрибках на крутобоких могилах. Інколи вони навіть змагалися в боях «до першої крові» зі своїми шаблями. Також проводилися кулачні бої, у яких учасники інколи завдавали серйозних травм один одному, але важливо було зупинити бій вчасно, щоб уникнути фатальних наслідків.

³⁹ Стара січ на Чортомлику. URL: https://www.dnipro.libri.dp.ua/Kraeznavchi_doslidzhennya_Zaporizki_volnosti_sich

Окрім військових походів, козаки займалися різноманітними промислами для власного забезпечення. На загальних радах Війська кожен курінь отримував свою ділянку землі на запорозьких угіддях, де вели господарство протягом року. Козаки займалися мисливством, рибальством, скотарством і іншими промислами. Частину здобутого вони використовували для власного споживання, а частину продавали, поповнюючи курінну скарбницю⁴⁰. Торгівля серед запорожців розвивалася на широких масштабах, завдяки вигідному розташуванню їхніх земель на перехресті торгових шляхів між Україною, Литвою, Польщею, Росією з одного боку та Кримом і Туреччиною з іншого. Вже в XVIII столітті з'явилися зимівники, де козаки оселялися та займалися виключно господарством, але при необхідності, вони завжди були готові приєднатися до військових походів разом з іншими січовиками. Як правило, у таких поселеннях оселялися одружені козаки, які мали змогу підтримувати стабільне господарство.

Отже, Чортомлицька Січ була добре укріпленою фортецею з потужною системою захисту, в центрі якої розміщувався майдан із житлом старшини та куренями для кількох тисяч козаків. Вона мала важливе військове, релігійне й дипломатичне значення. Церква Покрови відігравала духовну роль, а "грецька хата" слугувала для прийому гостей. Повсякденне життя козаків включало військові тренування, господарські справи, релігійні обряди та розваги. Вони брали участь у походах, рівномірно ділили здобич і вели господарство на наданих землях. Розвивалася й торгівля завдяки вигідному розташуванню Січі. З часом з'явилися зимівники, що дозволяло козакам поєднувати осілий спосіб життя із військовою готовністю.

Таким чином, передумови заснування Чортомлицької Січі свідчать про нагальну потребу в укріпленні південного оборонного рубежу українських земель на тлі загострення зовнішньополітичної ситуації у середині XVII

⁴⁰ Всеукраїнська громадська організація "Українське Реєстрове Козацтво". На узбережжі Чортомлику. URL: http://www.kozatstvo.net.ua/ua/publications/uk_r.php?d=a&i=3056

століття. Умови міждержавного протистояння, а також внутрішні виклики, пов'язані з політичною нестабільністю в Гетьманщині, стимулювали козацьку спільноту до створення нового укріпленого центру, який одночасно виконував функції військової бази, адміністративного осередку та місця концентрації політичної волі запорожців.

Структурна організація Чортомлицької Січі, що базувалася на демократичних засадах та елементах традиційного звичаєвого права, стала зразком самоврядного суспільного устрою, в якому поєднувалися військова дисципліна з колективним прийняттям рішень. Загальна рада, як вищий орган влади, гарантувала участь кожного члена козацького товариства в обговоренні питань, що стосувалися оборони, внутрішнього життя та зовнішньополітичних рішень. Система куренів і старшинська адміністрація забезпечували ефективне функціонування цього суспільно-політичного організму, сприяючи збереженню цілісності та мобільності січової спільноти.

Господарський аспект функціонування Чортомлицької Січі виявив її здатність до економічної самодостатності. Запорозькі козаки активно розвивали багатогалузеве господарство, яке охоплювало землеробство, скотарство, рибальство, мисливство, ремісництво й торгівлю. Особливе місце посідали так звані «зимівники» — сезонні поселення, які відігравали важливу роль у забезпеченні життєдіяльності січової спільноти та підтриманні сталого економічного циклу. Господарська діяльність козаків також слугувала засобом інтеграції до ширших соціально-економічних процесів регіону, сприяючи формуванню специфічної моделі козацької економіки з елементами автономного господарювання.

Культурно-побутовий вимір життя Чортомлицької Січі свідчить про існування самобутньої моделі соціокультурної організації, в якій поєднувалися елементи військової етики, християнських традицій і народної творчості. Побут запорожців був не лише матеріальним виявом життєдіяльності, а й важливим чинником формування колективної ідентичності, через яку відбувалося укорінення унікальної козацької ментальності.

Чортомлицька Січ постає як багатофункціональна інституція, що відіграла визначну роль у політичному, військовому, господарському та культурному житті українських земель у другій половині XVII століття.

РОЗДІЛ 3. ЧОРТОМЛИЦЬКА СІЧ В СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНОМУ ЖИТТІ ГЕТЬМАНЩИНИ

3.1 Зв'язок Січі з гетьманським урядом

Відносини Чортотлицької Січі з правобережним гетьманом Петром Дорошенком, який у жовтні 1665 року зайняв гетьманську булаву замість Павла Тетері, були надзвичайно складними, драматичними та неоднозначними. Вони коливалися від повного несприйняття Дорошенка окремими козаками до активного співробітництва і навіть підтримки з його боку. Така мінливість відображала не лише внутрішні політичні суперечності Запорізького козацтва, але й загальну турбулентність української політики другої половини XVII століття. Петро Дорошенко, маючи амбітну мету — витягнути Україну з політичної руїни, об'єднати її розділені частини та відродити державу, започатковану Богданом Хмельницьким, прагнув використати суперечки між трьома імперіями — Польщею, Московією та Османською імперією — які боролися за вплив над українськими землями. Після укладення Андрусівського перемир'я 1667 року, яке фактично розділило Україну між Москвою і Польщею, Дорошенко остаточно переконався в тому, що ані московський цар, ані польський король ніколи не погодяться визнати Україні статус самостійної держави. Це штовхнуло його шукати підтримки в Османській імперії — єдиній силі, яка тоді не мала прямих кордонів з українськими землями і могла виступити як захисник правобережного гетьманату⁴¹.

Вже невдовзі після укладення Андрусівського перемир'я з Чигирина було відправлено посольство до Стамбула, а 1669 року Дорошенко офіційно визнав протекторат Османської імперії над Правобережною Україною. Він розраховував, що під номінальним контролем Туреччини, а також за умови нейтралітету Москви й Польщі, вдасться поступово відновити єдину Українську державу і зміцнити її позиції на міжнародній арені.

⁴¹ Апанович О. Чортотлицька Запорозька Січ: до 345 річниці заснування Київ: Українське козацтво, 1998. С. 44.

Водночас Дорошенко прагнув знайти спільну мову з Запорожжям, що було необхідною складовою його програми об'єднання України і встановлення влади над усіма українськими землями. Однак Чортомлицька Січ зайняла жорстко ворожу позицію щодо Османської імперії і Кримського ханства — ставши центром військової та політичної диверсії проти їхніх інтересів. Запорожці не визнавали протекторату Туреччини і не підтримували політику Дорошенка, що створювало суттєві внутрішні протиріччя у боротьбі за українську державність.

Вже у другій половині вересня 1667 року Дорошенко розпочав активну боротьбу за визволення Правобережної України з-під польської влади. Зі своїм військом — 24 тисячами козаків, 40 гарматами, кількома тисячами татарських ординців під проводом калги Керим-Гірея та 12 тисячами турецьких яничар із 12 гарматами — він узяв в облогу 15-тисячне польське військо під командуванням польного гетьмана Яна Собеського, майбутнього короля Польщі. Собеський вибрав вигідну оборонну позицію біля Підгайців і змушений був витримати тривалі та інтенсивні штурми. Проте з часом польські сили почали слабшати, і перемога здавалася цілком можливою для Дорошенка⁴².

Однак доля кампанії різко змінилася через втручання кошового отамана Івана Сірка, який категорично не визнавав Дорошенка гетьманом. Щоб стримати просування союзників Дорошенка — ханських ординців, Сірко з запорожцями здійснив несподіваний напад на Крим. Цей крок виявився політично необдуманим і контрпродуктивним, оскільки Іван Сірко не усвідомлював загальноукраїнського значення боротьби Дорошенка проти польського панування. Новина про спустошливий рейд Сірка на північний Крим викликала паніку серед союзників Дорошенка, багато хто з них почав залишати табір. Тим часом, використовуючи ситуацію, калга Керим-Гірей розпочав 16 жовтня таємні переговори з Собеським, які завершилися укладенням сепаратного миру без відома Дорошенка. Не маючи реальної сили

⁴² Там само. С. 45.

для продовження боротьби, гетьман був змушений погодитися на перемовини з польним гетьманом і 19 жовтня 1667 року підписав угоду про підданство польському королю. Таким чином, рейд Івана Сірка на Перекоп призвів до невдалого завершення військової кампанії Дорошенка того року⁴³.

На початку літа 1668 року Петро Дорошенко прибув на Лівобережжя з метою об'єднати розділені українські землі. 8 червня його офіційно проголосили гетьманом обох берегів Дніпра, що свідчило про значне зростання його авторитету в Україні. Популярність Дорошенка стрімко зростала, однак він змушений був повернутися на Правобережжя, до Чигирина, щоб організувати відсіч несподіваному наступу польських військ. В цей час, залишений Дорошенком на Лівобережжі наказний гетьман Дем'ян Многогрішний прийняв присягу Москві, що призвело до нового розколу козацької України на дві частини. Цей поділ ускладнив реалізацію державницьких планів Дорошенка та на довгі роки закріпив політичну нестабільність у країні.

Політична ситуація на Правобережній Україні у другій половині XVII століття суттєво змінилася під впливом активної діяльності запорозьких козаків, що призвело до послаблення влади гетьмана Петра Дорошенка. У 1668 році запорожці висунули нового претендента на гетьманську булаву — 23-річного Петра Суховія, який зміг залучити до свого табору союзних Дорошенку татарських військ. Петро Суховій, уродженець Полтавщини, походив із козацької родини. Він прибув на Запорозьку Січ у молодому віці і брав участь у військових походах Івана Сірка проти Кримського ханства. У 1668 році Суховій займав посаду військового писаря на Січі. За свідченням козацького літописця Самійла Величка, він був «значним козаком», вправним у військових і адміністративних справах, добре обізнаним у козацько-руському письмі. Спочатку Суховій прагнув здобути гетьманство Лівобережжя на місце Івана Брюховецького, проте ця спроба виявилася невдалою. Після цього, за словами

⁴³ Там само. С. 45.

Величка, він «прагнув довести до кінця своє владолюбство», уклавши союз із кримським ханом з метою позбавлення влади Дорошенка⁴⁴.

Кримський хан Аділь-Гірей у листі до Січі висловив задоволення з появою такого розумного посланця, як Суховій, і вперше в історії запорозько-кримських відносин порушив питання повної підпорядкованості Запорозької Січі владі кримського хана. Суховій обіцяв хану підпорядкування не лише Запорозького війська, а й усієї України в обмін на військову підтримку для визволення країни від польської та московської влади. Тісні зв'язки з Кримським ханством породили чутки про прийняття Суховієм ісламу і набуття татарського імені — Шамай або Ашпат-мурза. Він запровадив у Запорозькому війську печатку з луком і стрілами, подібну до ханської, і проголосив себе «Гетьманом Війська Запорозького ханової величності». Близько половини козацтва на Січі підтримали Суховія, тоді як його опоненти звернулися до Дорошенка і старшини з проханням скликати Чорну раду для врегулювання конфлікту. Згодом значна частина козаків під керівництвом Івана Сірка вступила у збройну боротьбу проти Суховія, якого вважали ставлеником кримського хана.

Автор «Літопису Самовидця» характеризує Суховія як авантюриста і демагога, що використовував безпринципні методи у боротьбі за гетьманство. Хан відмовився підтримувати Дорошенка і направив війська на допомогу Суховію. У середині 1668 року на територію України вторглася велика татарська орда чисельністю близько 100 тисяч воїнів під командуванням близьких соратників хана. 1 липня 1668 року татарські загони разом із тритисячним загоном запорожців рушили на Лівобережжя, а згодом і на Правобережжя України, розташувались неподалік Путивля. На їхній бік перейшли деякі лівобережні полковники, проте міста Прилуки, Лубни та інші залишилися під контролем Дорошенка і не допустили татар⁴⁵.

У грудні 1668 року війська Суховія переправилися на Правобережжя і атакували Чигирин — резиденцію Дорошенка, однак зазнали поразки і були блоковані. Значна частина татарських військ і козаків залишила Суховія, який

⁴⁴ Там само. С. 46

⁴⁵ Там само. С. 48

відступив за річку Тясмин. Під Ольхівцем війська Суховія зазнали остаточної поразки від запорожців під проводом Івана Сірка та загонів Дорошенка. Поразка була цілковитою.

З приходом Сірка багато козаків об'єдналися і почали активно протистояти татарам, особливо військам Батурчи-мурзи. Татари втратили близько 4 тисяч воїнів. У жовтні 1668 року Сірко прибув до Чигирини і організував кілька спільних походів козаків і калмиків проти татар, зокрема, третій похід виявився найбільш успішним — було знищено близько трьох тисяч татар і взято у полон 500. Навесні 1669 року міжусобна боротьба на Правобережжі поновилася. Петро Суховій із підтримкою ханських чамбул виступив проти Дорошенка. Ця боротьба відображала протиріччя між Османською імперією та Кримським ханством: хан Аділь-Гірей прагнув відірватися від османського сюзерена і заволодіти Україною, підтримуючи Суховія, який мав намір усунути Дорошенка і очолити всю Україну⁴⁶.

Дорошенка підтримувала Білгородська ногайська орда, яка згодом оселилася в околицях Сілістрії за згодою султана, щоб убезпечитися від нападів козаків. Коли ханські орди за закликом Суховія вторглися в Україну, беї і мурзи надіслали українському населенню послання про незалежність від Османської імперії і готовність надати «допомогу». Перша стоянка татарської орди відбулася біля Тясмина, де вони займалися пограбуванням місцевого населення.

25 квітня 1669 року Петро Суховій прибув на Запоріжжя і був повторно обраний гетьманом. Проте підтримка козаків була обмеженою — близько 500 осіб, тоді як татарська орда налічувала близько 40 тисяч воїнів. Військо Суховія фактично складалося з татарських сил і він не користувався довірою більшості запорожців. Після цього хан послав на Січ загін близько тисячі осіб із наказом знищити козаків і захопити Запоріжжя. Кошовий отаман Курило зібрав залишки козаків і виступив проти татар, проте в бою козаки зазнали значних втрат — частина була потоплена в Дніпрі, іншу частину розігнали⁴⁷.

⁴⁶ Там само. С. 48

⁴⁷ Там само. С. 49.

Упродовж 80–90-х років XVII століття стосунки між Чортомлицькою Січчю та гетьманом Іваном Мазепою були напруженими. З початку свого правління Мазепа прагнув зміцнити гетьманську владу, стабілізувати політичне й економічне життя України, а також сприяти розвитку культури. У глибокій таємниці він виношував ідею незалежної української держави, хоча зовні залишався лояльним до московського уряду⁴⁸.

Виконуючи царські накази, Мазепа проводив політику, що сприяла посиленню контролю Москви над українськими землями. Це викликало невдоволення серед козацтва, міщан і селян, які почали вважати його слухняним виконавцем московської волі. Особливо гостро цю політику сприймали запорожці, які цінували свою автономію. Наприкінці 1680-х років Москва почала активні кроки до обмеження впливу Січі, створюючи військові бази на запорозьких територіях. У 1688 році на річці Самарі було закладено Богородицьку фортецю. Її зведення здійснювалося силами лівобережних козацьких полків під керівництвом Мазепи відповідно до царської грамоти. Фортеця будувалася за рахунок місцевих ресурсів і супроводжувалася появою царських військ і чужоземних поселенців, що викликало обурення запорожців.

Гетьман намагався заспокоїти запорожців, переконуючи їх у тимчасовому призначенні фортеці як перевальної бази для походів на Крим. Він навіть подарував кошовому отаману тисячу червонців. Однак після завершення воєн Богородицька фортеця не зникла — вона залишилася з постійною залогою, а її мешканці чинили запорожцям утиски та насильства. Окрім зовнішнього тиску, напруження у взаєминах поглиблювалося через внутрішню політику Мазепи, спрямовану на підтримку старшинської верхівки. Така аристократична модель управління не відповідала демократичним засадам Січі, де панували рівність і колективне самоврядування. Це лише посилювало недовіру до гетьмана.

Протягом останніх десятиліть XVII століття стосунки між гетьманською владою та Чортомлицькою Січчю залишалися складними. Лояльність Мазепи

⁴⁸ Там само. С. 57.

до Москви та його внутрішня політика поступово віддаляли його від запорозького козацтва, поглиблюючи конфлікти та недовіру.

У 1706–1707 роках у Запорозькій Січі переважали помірковані, лояльні до московської влади сили. На той час кошовими отаманами були Петро Сорочинський та Лукаш Тимофієнко. Восени 1707 року на Січ прибув донський козак Кіндрат Булавін, який закликав запорожців приєднатися до повстання, що він очолював на Дону проти московської адміністрації. З цього приводу тричі скликалася січова рада, і кожного разу думки козаків розділялися. Кошовий Петро Сорочинський, категорично виступаючи проти підтримки Булавіна, зрештою змусив його покинути Січ. Булавін вирушив вгору Дніпром до Кодака, а звідти перейшов на лівий берег і зупинився біля річки Воронької. Звідти він розіслав грамоти із закликами до повстання⁴⁹.

У відповідь на ці події запорожці зібрали нову раду, на якій усунули Сорочинського й обрали кошовим отаманом досвідченого Костя Гордієнка. Січовики вважали, що, згідно з давнім звичаєм, вони повинні допомогти донським побратимам, з якими неодноразово разом боролися проти спільних ворогів, зокрема поляків. До того ж, багато хто на Січі сподівався, що це повстання може стати нагодою виступити проти Москви, яка дедалі активніше обмежувала права та вольності запорожців. Однак Гордієнко вирішив не втягувати Січ у відкриту боротьбу, розуміючи загрозу з боку царських військ, що перебували неподалік — у Кам'яному Затоні й Новобогородицькій фортеці. Попри кілька листів, у яких Булавін просив про допомогу, кошовий не наважився виводити головні сили Січі.

На початку 1708 року Булавін повернувся на Дон, де проголосив себе отаманом усього Війська донського, здобув черкаське містечко та розправився зі своїм суперником Лук'яном Максимовим. 17 травня він знову звернувся до Гордієнка, повідомивши про ці події та загрозу з боку царських військ. У відповідь Гордієнко дозволив охочим запорожцям приєднатися до повстання — їх очолили Безпалій і Драний. Проте підтримка Січі була обмеженою, а

⁴⁹ Там само. С. 70.

повстання швидко придушили царські війська. Значна частина запорожців, які вирушили на допомогу Булавину, загинула. Їхня участь у повстанні завершилася трагічно⁵⁰.

Отже, в Чортомлицької Січі (1652–1709) стосунки між січовим правлінням і гетьманською владою були суперечливими й часто конфліктними. Запорожці, які прагнули автономії, не підтримували зовнішньополітичний курс Петра Дорошенка, зокрема його орієнтацію на Османську імперію. Отаман Іван Сірко протидіяв гетьманським планам і активно боровся з татарами, що підривало єдність українських земель.

Конфлікт посилювався з появою претендента на булаву Петра Суховія, який за підтримки Криму намагався підпорядкувати Січ, але зазнав поразки. Відносини залишались напруженими й у часи гетьманування Івана Мазепи. Запорожці виступали проти його проросійської політики, зокрема через будівництво Богородицької фортеці на їхніх землях. Спроби Мазепи умиротворити Січ подарунками не змінили ситуації.

У 1706–1707 роках Січ зміцнила свої позиції, усунувши кошового отамана, який відмовився підтримати повстання Булавина, і обравши Костя Гордієнка. Загалом відносини між Січчю та гетьманською владою відображали боротьбу за збереження автономії й самоврядування в умовах посилення централізації.

3.2 Зовнішньо-політичні відносини Чортомлицької Січі в системі Гетьманщини

Запорозька Січ не залишалась осторонь важливих політичних подій того часу, хоча не завжди відповідала викликам епохи. Це яскраво підтверджується діями запорожців у 1658–1659 роках, зокрема їхньою підтримкою суперечливої постаті Івана Брюховецького. Саме завдяки допомозі Січі він спочатку здобув посаду кошового отамана, а згодом став гетьманом Лівобережної України.

⁵⁰ Там само. С. 71.

Брюховецький виступав із гучними, але популістськими гаслами, що дозволило йому здобути підтримку з боку простого козацтва. Проте, здобувши булаву та розправившись зі своїми політичними конкурентами після «Чорної ради» 1663 року — зокрема з наказним гетьманом Якимом Сомком, ніжинським полковником Василем Золотаренком та іншими, — він лише посилив соціальну експлуатацію в країні. Брюховецький почав фактично торгувати свободою України, і, за влучним висловом Тараса Шевченка, перетворився на «грязь Москви». Його поїздка до Москви завершилася підписанням «Московських статей» 1665 року, які суттєво обмежили автономні права Гетьманщини та призвели до значного погіршення становища її населення⁵¹.

Серйозним ударом по козацькій Україні стало Андрусівське перемир'я 1667 року, згідно з яким Московія та Річ Посполита поділили українські території між собою, ще більше загостривши внутрішньополітичну ситуацію. Запорозька Січ, відповідно до умов цієї угоди, опинилася під подвійною владою обох держав. Водночас, слід зазначити, що перемир'я створило ширші можливості для розгортання боротьби проти Османської імперії, у якій Запорожжя відігравало ключову роль.

У цей складний період незаперечним авторитетом на Чортомлицькій Січі користувався кошовий отаман Іван Сірко (1605–1680). Варто наголосити, що на цю посаду його обирали щонайменше п'ятнадцять разів, що є своєрідним рекордом. Сірко був визначним військовим діячем, який здобув численні перемоги у битвах з військами Кримського ханства. Він підтримував активне листування з українськими гетьманами, а також із правителями Московії, Речі Посполитої, Кримського ханства та Османської імперії. Його воєнні та політичні дії не залишались непоміченими – вони часто висвітлювались у тодішній європейській пресі, особливо польській та німецькій, а також у хроніках і літописах різних країн. Іван Сірко став героєм багатьох українських історичних пісень і легенд. Варто згадати хоча б легендарний переказ про його

⁵¹ Історія Запорозької Січі. 2-ге вид. / Ред. кол.: В. Смолій (відп. ред.), В. Щербак (наук. ред., упоряд.), В. Горобець, О. Гуржій, Т. Чухліб. Київ: Арій, 2023. С. 65.

участь у складанні відомого листа запорожців до турецького султана Мегмеда IV (1648–1687). Його сини — Петро та Роман — також виявили військову доблесть у боях з ординцями. Цікавим є факт, що після смерті Сірка його молодшого сина взяв під опіку король Речі Посполитої Ян III Собеський (1674–1696)⁵².

На початку травня 1661 року стало відомо, що Іван Сірко, очоливши загін із 10 тисяч запорожців та 5 тисяч добровольців, а також Канівський і Черкаський полки, вирушив із Торговиці до узбережжя Південного Бугу, в район Андріївського острова. Там він успішно заблокував шлях татарським загонам в Україну. У той час кошовим отаманом на Січі був його побратим Сацько (Яцько) Туровець. Хоча Туровець залишався на Січі, він періодично зустрічався з Сірком для узгодження спільних дій. За словами військового осавула Івана Воробєя, який був у московському посольстві, ані Сірко, ані Туровець тоді не підтримували ані московського, ані польського уряду. 25 травня 1661 року дипломат Шмелінг повідомляв про недавній напад Сірка на Крим і про підготовку нового рейду з 8-тисячним загonom, що мав стати початком великої кампанії. Сірко висловлював невдоволення політикою наказного гетьмана Лівобережної України Якіма Сомка — племінника Богдана Хмельницького по матері. 1 жовтня 1661 року Сомко видав універсал, у якому фактично прирікав Сірка на страту, однак той не поспішав з відповіддю. Ймовірно, в цей період Сірко залишив Гетьманщину та оселився на Чортомлицькій Січі, поблизу сучасного Нікополя. Туровцю, якого з грамотами на Січ відправив князь Григорій Ромодановський, не пощастило — його захопили люди Юрія Хмельницького і передали королю Яну Казимиру. Туровець провів деякий час у полоні, а звільнився, найімовірніше, восени (до 14 вересня 1661 року), після чого прибув до Москви⁵³.

У березні 1662 року Іван Сірко і Сацько Туровець звернулися до Сомка з листом із Коша біля Кислівки, звинувачуючи його в підтримці Юрія Хмельницького та Івана Виговського, а також у перешкоджанні запорожцям і

⁵² Там само. С. 67.

⁵³ Юрій Мицик. Іван Сірко. К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2010. С. 39.

добровольцям на шляху до Січі. У листі Сірко застерігав Сомка «чорною радою», що згодом справдилося — адже Ніжинська Чорна рада не забарилася. 27 вересня 1662 року, згідно з літописом Самійла Величка, запорожці звернулися до Юрія Хмельницького з листом, у якому звинувачували його в симпатіях до Польщі та розпалюванні внутрішніх чвар разом із Сомком. У листі також звучала погроза усунути гетьмана, порівнявши його з «непотрібною п'явкою». Хоча ймовірно, що це був пізніший фальсифікат Величка, сам лист міг мати підґрунтя в реальних подіях і документах, до яких мав стосунок Сірко. Внаслідок політичних провалів Юрія Хмельницького його підтримка серед населення зменшилася. Він став маріонеткою в руках козацької старшини і зрештою вирішив постригтися в ченці. Його відставку прийняли без спротиву, а новим гетьманом на раді було обрано Павла Тетерю. 25 листопада 1662 року, імовірно, знову було надіслано листа від запорожців з вимогою змінити зовнішньополітичний курс⁵⁴.

Кошовим отаманом тим часом став Іван Брюховецький, який спочатку продовжував політику нейтралітету щодо Москви й Польщі. Цей курс імпонував Сіркові, і вони разом виступали проти татар, Речі Посполитої та правобережних гетьманців. До Січі прибув стрілець Григорій Косагов із загоном драгунів і донських козаків, які надалі підтримували антикримські походи Сірка. Крім того, Сірко залучив на свій бік калмицьку орду — давніх супротивників кримських татар і ногайців, що вже визнали зверхність московського царя. Відтоді калмики вперше з'явилися на території України. Зрештою, підтримка Сірка стала вирішальною для політичного злету Брюховецького, який у червні 1663 року здобув перемогу на виборах гетьмана Лівобережної України. Невдовзі він таємно стратив своїх суперників — Сомка, Золотаренка та їхніх прибічників, розпочавши масштабні репресії проти козацької старшини. Ці події залишили слід у народній творчості, зокрема в думі про «Ганжу Феська Андибера»⁵⁵.

⁵⁴ Там само. С. 40.

⁵⁵ Там само. С. 41.

Звісно, діяльність Івана Сірка не була позбавлена помилок, однак вони не применшують його значення в історії України. Він постає як одна з провідних постатей у боротьбі проти Османської імперії та в опорі зростаючому впливу московської колоніальної політики. За підтримку донського отамана Степана Разіна у 1672 році Сірко був засланий до Сибіру за наказом московської влади. Повернутися з заслання йому вдалося завдяки заступництву Яна III Собеського, який прагнув згуртувати козацькі сили для протидії черговій хвилі турецької агресії. Таким чином, Іван Сірко став першим українцем, засланим до Сибіру, кому вдалося повернутися звідти. Повернувшись на Чортомлицьку Січ, він знову активно включився у військові кампанії, завдаючи нищівних ударів турецьким і татарським нападникам, демонструючи при цьому високий рівень військової майстерності.

Водночас не слід сприймати Івана Сірка як непримиримого ворога Кримського ханства. Історичні джерела свідчать про гнучку дипломатичну лінію його поведінки, особливо в останні п'ять років життя, коли він прагнув встановити стабільні мирні відносини з Кримом. У цьому Сірко продовжував політичну традицію, започатковану Богданом Хмельницьким і підтриману Михайлом Дорошенком.

Також було б помилковим вважати, що Іван Сірко діяв як відданий слуга московського царя. Насправді його мотиви були іншими: він прагнув служити українському народові та всьому християнству, захищаючи південно-східні рубежі Європи від мусульманської експансії. Водночас не всі його дії відповідали інтересам України — іноді він припускався серйозних помилок і надто часто змінював зовнішньополітичні орієнтири. 1674 рік увійшов в історію України як один із найтрагічніших. Після поразки 1672 року, коли Османська імперія захопила Кам'янець-Подільський і нав'язала Речі Посполитій невігідний мир, султан Мехмед IV вирішив продовжити наступ. Потужне османське військо знову вторглося на Поділля, знищивши Ладижин та Умань, де рятувалися тисячі мирних мешканців. Сірко, як міг, допомагав

правобережному населенню, але його сил не вистачало для ефективного спротиву⁵⁶.

На початку липня він перейшов Інгул, зупинився в Чечельнику, а згодом прибув до Умані. Планував атакувати турків поблизу Оргіїва в Молдавії, однак, переконавшись у перевазі противника, відступив із трофеями до Умані. Там він прагнув об'єднати свої сили з Уманським і Торговицьким полками для спільного удару по орді на річці Таплик. Також очікував приєднання частини війська полковника Родіона Думитрашка та донських козаків з артилерією. У листі до гетьмана Самойловича від 16 липня Сірко описував свої плани, перебуваючи біля Буту, неподалік Козавчина. А вже 24 липня (3 серпня) полковник Думитрашко повідомляв литовського гетьмана Міхала Паца, що Сірко перехопив на Бuzі листи гетьмана Дорошенка до мусульманських союзників і передав їх Самойловичу, зробивши копії для Паца⁵⁷.

Зусилля Сірка не були марними. Польський хроніст Ємйоловський писав, що татари не змогли допомогти туркам, дізнавшись про дії Сірка, який зібрав значний загін, ударив по Криму, ногайцях і Перекопу, завдавши їм відчутних втрат. Через це калга-султан звернувся до турецького паші з проханням повернутися для оборони своїх земель. Після захоплення Умані татари почали відступ. Калга-султан спробував перехопити Сірка, але зазнав невдачі й втратив частину людей. 25 липня 1674 року гетьман Самойлович доповідав цареві про отримання звісток від Сірка щодо дій турецько-татарських і ногайських військ⁵⁸.

Наприкінці XVII століття в політико-правовому становищі Запорозжя відбулися істотні зміни. Згідно зі статтями «Вічного миру» 1686 року, Січ вийшла з-під подвійної залежності від Речі Посполитої та Московії й перейшла під виключну владу останньої. У третій статті угоди зазначалося, що «низини річки Дніпра, що йменуються Запорозжям... будуть у володінні великого

⁵⁶ Юрій Мищик. Іван Сірко. К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2010. С. 86.

⁵⁷ Там само. С. 87.

⁵⁸ Там само. С. 88.

государя». Польський король мав звільнити козаків з підданства та більше не приймати їх під свою опіку⁵⁹.

Відповідно до договору, Московія розпочала воєнні дії проти Османської імперії, зокрема Кримського ханства, за участі Лівобережного війська й Запорозжців. Першою ж помітною акцією останніх став похід у Молдову 1686 року на заклик Яна III Собеського, в якому взяли участь 2700 запорожців.

Участь у цих воєнних кампаніях відкривала перспективу знищити постійну загрозу з боку Криму, яка завдавала шкоди Україні протягом століть. Проте зростання впливу Московії поступово порушувало політичну рівновагу в регіоні.

Запорозька Січ, на відміну від Батурина, часто намагалася проводити самостійну зовнішню політику, адже її інтереси не завжди збігалися з вимогами царського уряду чи гетьмана. Постійні війни суперечили економічному становищу Січі, оскільки вона мала налагоджені торговельно-економічні зв'язки з південними сусідами. Водночас, під час спільних акцій проти Криму в 1687 та 1689 роках, запорожці підтримали Москву та Батурин, очікуючи здобичі⁶⁰.

Обидва кримські походи завершилися невдало, передусім через нездатність московських військ ефективно діяти у степах. Проте козаки здобули важливий бойовий досвід. У першому поході вони успішно діяли під Кизикерменом, а в другому — відзначився загін під проводом отамана Лугівського біля Перекопа. Запорозжці також здійснювали самостійні рейди, звільняючи бранців, грабуючи татарські поселення, захоплюючи полон і худобу.

Результати другого походу викликали розчарування серед запорожців. У листі до Івана Мазепи вони висловлювали впевненість, що могли б самотужки здобути Перекоп, і шкодували за змарнованою нагодою.

Після повернення армії у 1689 році за наказом князя Голіцина було взято в облогу Самарський Миколаївський монастир, ченці якого підтримували

⁵⁹Історія Запорозької Січі. 2-ге вид. / Ред. кол.: В. Смолій (відп. ред.), В. Щербак (наук. ред., упоряд.), В. Горобець, О. Гуржій, Т. Чухліб. Київ: Арій, 2023. С. 69.

⁶⁰ Там само. С. 70.

запорожців. Їх було репресовано, що посилювало напругу у відносинах між Січчю, Москвою та Гетьманщиною. Напруження зростало й через зведення фортець — Новобогородицької (1688) і Новосергієвської (1689), які, згідно з Коломацькими статтями, мали контролювати не лише татар, а й саму Січ. Це викликало спротив серед козаків, які застерігали московського воєводу від посягання на їхні права й вольності.

Незважаючи на царську й гетьманську допомогу (гроші, борошно, озброєння), запорожцям не вистачало ресурсів для життя. Самостійні набіги також не завжди були успішними, тож вони прагнули економічної стабільності іншим шляхом.

У цьому контексті велике значення мали мирні стосунки з Кримським ханством. З припиненням активних бойових дій запорожці щороку укладали перемир'я з татарами й турками (з 1686 по 1695 рр.), що дозволяло їм займатися рибальством, мисливством і соляними промислами на територіях, підконтрольних Криму. Натомість козаки зобов'язувалися не чинити ворожих дій. Таким чином, Січ прагнула зберегти баланс між збереженням своєї автономії, зовнішньою загрозою та внутрішніми потребами.

У 1688 році помітно активізувалися політичні контакти Запорозької Січі з Варшавою та Немировом — тодішнім центром Правобережної України. На початку січня правобережний гетьман Андрій Могила, за дорученням польського уряду, надіслав листа запорожцям, однак той був перехоплений загонами Івана Мазепи й переданий до Москви. Це не завадило Могилі вдруге надіслати гінців із посланням і дарунками для січової церкви — цього разу успішно. Загалом, упродовж 1688 року Могила чотири рази відправляв послів на Січ, і лише один раз їх перехопили. У відповідь запорожці висловили обурення втручанням у свої зовнішні зносини, наголошуючи на традиційному праві самостійної дипломатії.

Запорожці самі також ініціювали контакти з Річчю Посполитою — у 1688 році неодноразово надсилали посольства до Варшави в пошуках підтримки проти посилення московського тиску. А в листопаді 1689 року зробили ще

смівлівіший крок — звернулися до польського короля з проханням прийняти Низове Військо під свою протекцію. Посольство очолили отамани Прокіп Лазука та Антон Кисляківський, які везли листи до короля Яна III Собеського та коронного гетьмана Станіслава Яблоновського. У зверненнях козаки скаржилися на порушення своїх прав з боку Москви, на блокаду Січі та вимушене перемир'я з татарами. Вони просили покровительства та обіцяли вірну службу, сподіваючись на кращі умови, ніж у московитів⁶¹.

Складна політична ситуація спричинила коливання в настроях серед запорожців. Зрештою переважили противники московського впливу, які висунули вимоги про відновлення вольностей як для себе, так і для всього Війська Запорозького. Скликавши військову раду, запорожці звернулися до Івана Мазепи з питаннями щодо майбутнього політичного курсу та просили про військову підтримку. Вони також уважно стежили за позицією Кримського ханства.

1 березня 1709 року кошовий отаман Кость Гордієнко вивів із Січі близько тисячі козаків із гарматами та прибув до Переволочної. Туди ж прибули послы від Мазепи та лист від кримського хана з обіцянкою підтримки. У результаті 12 березня запорозька рада ухвалила рішення про приєднання до шведського війська. До загону Гордієнка приєднався також загін полковника Нестулія (близько 500 осіб), що вже перебував у Переволочній, а згодом — і нові козацькі сили.

Отже, Запорозька Січ відігравала важливу роль у політичному житті України другої половини XVII століття, хоча її дії часто не відповідали викликам часу. Підтримка суперечливих гетьманів, як Іван Брюховецький, призводила до посилення зовнішнього впливу Московії і обмеження автономії Гетьманщини. Водночас, завдяки військовим талантам кошового Івана Сірка, Січ зберігала активну позицію в боротьбі з Кримським ханством і Османською імперією, демонструючи гнучкість як у військових, так і дипломатичних діях. Після Андрусівського перемир'я Січ опинилась під подвійним владним тиском,

⁶¹ Там само. С. 75.

а згодом — під контролем Московії, що викликало напруження у відносинах із гетьманською адміністрацією та обмежувало її самостійність. Запорожці водночас прагнули зберегти економічну стабільність через мирні угоди з Кримом, а також активно шукали підтримки у Речі Посполитої, виступаючи за відновлення своїх вольностей і протидію московському тиску. Наприкінці періоду Січ відновила самостійну зовнішню політику, вступаючи у військовий союз зі шведами під час Північної війни, що свідчить про її прагнення зберегти незалежність і вплив у складних політичних умовах.

3.3 Зруйнування козацького коша на Чортомлику

З початком Північної війни 1700–1721 років, що точилася між Московією та Швецією за вплив у Північній Європі, російська влада активно залучала запорозьких козаків до бойових дій проти шведів. Запорожці брали участь у кількох кампаніях, однак поступово зростало незадоволення серед козацького товариства політикою царя Петра I, особливо після порушення традиційних прав і вольностей козацтва. Після козацької ради, що відбулася в березні 1709 року, значна частина запорожців, на чолі з кошовим отаманом Костем Гордієнком, вирішила підтримати гетьмана Івана Мазепу, який перейшов на бік шведського короля Карла XII. Цей крок став вирішальним і викликав гнів царя, який наказав негайно покарати «зрадників».

Цар Петро I, занепокоєний втратою лояльності з боку українців, намагався повернути їх на свій бік. Він поспішно відправив на Січ делегацію з послів, серед яких був і архімандрит Жураховський, сподіваючись переконати козаків не підтримувати Мазепу. Однак запорожці поставилися до посланців стримано, а коли ті почали наполягати на вірності московській владі, ситуація загострилася — їм пригрозили смертю. Невдача дипломатичних спроб змусила Петра I вдатися до сили. На Січ була спрямована каральна експедиція під командуванням полковника Петра Яковлева, до якої долучився компанійський полк Гната Галагана. Перед штурмом Січі московські війська захопили ключові

козацькі фортеці — Келиберду, Переволочну, Старий і Новий Кодак, — після чого вирушили до Чортомлицької Січі, готуючись до її знищення⁶².

Згідно з розпорядженням Петра I, до Запоріжжя була спрямована велика каральна експедиція під проводом полковника Петра Яковлева. Згодом до неї приєднався компанійський полковник Гнат Галаган — колишній запорожець, який добре орієнтувався в місцевості та знав січові укріплення. Московське військо, просуваючись до Січі, нещадно знищувало козацькі містечка й села. Особливо постраждало містечко Переволочне, де було повністю вирізано козацьку залогу, а човни козацької флотилії — спалено. Втім, захопити Чортомлицьку Січ одразу не вдалося: козаки чинили впертий опір, і облога затягнулася більш ніж на десять днів⁶³.

За наказом царського уряду 14 (25) травня 1709 року Запорозьку Січ було зруйновано військами під проводом полковника Петра Яковлева. Його армія прямувала до Січі, нещадно винищуючи на своєму шляху козацькі містечка та села. Одним із таких став стратегічно важливий населений пункт Переволочне, розташований у місці злиття Ворскли з Дніпром. Тут московські війська знищили козацьку залогу, спалили флотилію човнів, а саме містечко було пограбоване й спустошене. Однак взяти Чортомлицьку Січ з першого натиску не вдалося — козаки вчинили гідний опір, завдавши нападникам значних втрат.

Оборону Січі очолив наказний отаман Яким Богущ. За його наказом козаки прокопали рів до річки Чортомлик, щоб відрізати Січ від суші, перетворивши її на острів. У той же день, 14 травня, коли шведський король Карл XII поновив бойові дії, три московські полки оточили Чортомлицьку Січ. Близько кількох сотень запорожців, які на той момент перебували в фортеці, завзято оборонялися, використовуючи артилерію. У запеклих боях вони знищили близько 350 ворожих вояків, ще понад 150 було поранено. Але сили були нерівні. Врешті-решт, козаки змушені були відступити — вони сіли на човни й подалися вниз по Дніпру. Московське військо увірвалося в Січ,

⁶² Україна — козацька держава / упоряд. В. В. Недяк . Київ. «Емма», 2004 , с. 50.

⁶³ Всеукраїнська громадська організація "Українське Реєстрове Козацтво". На узбережжі Чортомлику. URL: http://www.kozatstvo.net.ua/ua/publications/uk_r.php?d=a&i=3056

захопило 36 гармат, чимало іншої зброї, а також решту козацьких човнів. Полковник Яковлев наказав страчувати всіх полонених козаків, після чого фортецю було дощенту зруйновано: спалено курені, військові будівлі та інші споруди. На цьому каральна операція не завершилася — загони царського війська попливли далі по Дніпру, вишукуючи й жорстоко розправляючись навіть із тими козаками, які не брали участі в обороні Січі, а перебували на промислах⁶⁴.

Після поразки запорожців і захоплення Чортомлицької Січі в московський полон потрапила значна кількість людей. Серед них був і кошовий отаман, військовий суддя, 26 курінних отаманів, двоє ченців, близько 250 рядових козаків, а також приблизно 160 жінок і дітей. За короткий час п'ятеро з полонених померли від ран або через нелюдські умови утримання. Найстрашнішою була подальша доля більшості полонених — 156 осіб було страчено за наказом московського командування. Частину страчених повісили просто на плотах і пустили по Дніпру, щоб налякати інших козаків і засвідчити жорстоку відплату царської влади за підтримку Івана Мазепи та Карла XII. Цей акт мав не тільки каральний, а й демонстративний характер, покликаний залякати все українське населення.

Про ті жахливі події залишив письмове свідчення кошовий отаман Степаненко у листі до гетьмана Івана Скоропадського. У ньому він описував звірства, яких зазнали козаки: «Учинилось у нас у Січі те, що, попри присягу, яку дали Галаган і московити, нашому товариству голови лупили, шиї на плахах рубали, вішали і завдавали інших тиранічних смертей, робили таке, чого й у поганстві, за давніх мучителів, не бувало: мертвих з гробів багатьох, не тільки товариства, але й ченців, викопували, голови їм відтинали, шкури дерли й вішали»⁶⁵. Ці слова розкривають безпрецедентну жорстокість московських каральних дій і глибину морального падіння, до якого вдався царський режим у боротьбі з козацтвом.

⁶⁴ Український інститут національної пам'яті. 1709 - руйнування Чортомлицької Січі. URL: <https://www.uinp.gov.ua/istorychnyy-kalendar/traven/25/1709-ruynuvannya-chartomlyckoyi-sichi>

⁶⁵ Яворницький Д. Історія запорозьких козаків, у трьох томах. К.: Наук. думка, 1991. Т. 3., Гл. 15. С. 329.

Уже через місяць, 26 червня 1709 року, московський цар Петро I видав грамоту-звернення до українського народу, в якій виправдовував масову розправу. У документі проголошувалося, що запорожці, нібито здавна відомі своїм свавіллям, бунтівним духом і непослухом, заслуговують на страту та повне знищення. Таким чином, розгром Січі був представлений не як акт державного терору, а як «законна кара» за зраду. Цей кривавий епізод остаточно засвідчив прагнення царської влади знищити автономію козацтва та зламати волелюбні традиції Запорозької Січі.

Гордієнко з частиною запорожців разом з Мазепою втік на землі контрольовані Османською імперією, у Бендери. Інша частина запорожців разом з частиною шведської армії потрапила у московський полон, ці запорожці були страчені або заслані до Сибіру. Частина запорожців, зокрема Кость Гордієнко, приєдналися до Мазепи у його вигнанні в Бендерах, а по його смерті обрали нового гетьмана — Пилипа Орлика.

Після поразки шведських військ та українських козаків під проводом гетьмана Івана Мазепи, частина запорожців вирушила на південь. У 1709 році вони заснували нову Січ поблизу гирла річки Кам'янки, де вона впадає в Дніпро, яка отримала назву Кам'янська Січ. Однак уже наступного року, у 1711, за наказом російського царя Петра I, ця Січ була знищена силами гетьмана Івана Скоропадського та генерала Олександра Бутурліна. Після цього запорожці змушені були відступити ще далі на південь і заснували нову Січ на території Османської імперії — так звану Олешківську Січ. Того ж 1711 року кілька тисяч запорожців взяли участь у військовій кампанії під проводом Пилипа Орлика, яка була спрямована на визволення Правобережної України від московського панування. Проте цей похід завершився безрезультатно⁶⁶.

Козацька делегація вела дипломатичну боротьбу за незалежність, але підкуплені турецькі чиновники пішли на поступки Росії. У результаті — Лівобережна Україна залишилася під контролем царя, Правобережжя формально віддали Орлику, але фактично залишилося за Польщею.

⁶⁶ Український інститут національної пам'яті. 1709 - руйнування Чартомлицької Січі. Режим доступу: <https://www.uinp.gov.ua/istorychnyy-kalendar/traven/25/1709-ruynuvannya-chartomlyckoyi-sichi>

Після втрати Чортомлицької Січі запорожці заснували нову Кам'янську Січ, згодом — Олешківську. Жили вони під владою кримського хана в складних умовах: зазнавали утисків, брали участь у походах, віра їхня переслідувалася. Проте запорожці продовжували освоювати степи, займалися торгівлею, чумакували, тримали переправи. У 1734 році козаки повернулися на Запорожжя й заснували останню — Підпільненську Січ. Кость Гордієнко, який двічі був кошовим отаманом, помер у 1733 році. Його поховали на Кам'янській Січі, де зберігся хрест на могилі⁶⁷.

У 1965 році в Капулівці встановлено чавунний бюст кошового отамана Івана Сірка, створений дніпропетровськими скульпторами Олександром Ситником, Анатолієм Біликом і Семеном Духовенком. Образ Сірка був змальований за мотивами картини Іллі Рєпіна "Запорожці пишуть листа турецькому султану". Коли хвилі Каховського водосховища почали підмивати берег і загрожували могилі отамана, його рештки перенесли на нове місце, до Сторожової Бабиної могили, розташованої за п'ять кілометрів від попереднього місця поховання. Туди ж перенесли й надмогильну плиту з написом, що на цьому місці була розташована Чортомлицька Січ — важливий центр запорозького козацтва. У 1990 році на новому місці встановили нове чавунне погруддя Івана Сірка, і могила стала пам'ятником національного значення (*див. додаток 3*). У 2007 році, в рамках Днів козацької слави, на місцях Січей було відкрито кілька пам'ятних знаків, зокрема на вулиці Івана Сірка в Нікополі встановлено меморіальну дошку з барельєфом Сірка та козаків. У червні 2009 року в Нікопольському районі, біля села Капулівка, був відкритий пам'ятний знак на честь козаків Чортомлицької Запорозької Січі. Нещодавно мер Нікополя Руслан Токар оголосив про відновлення Чортомлицької Січі біля села Капулівка, яка стане частиною історико-туристичного маршруту України⁶⁸.

Отже, початок Північної війни показав активну участь запорозьких козаків у військових діях на боці Московії, однак політика Петра I, що

⁶⁷ Апанович О. Чортомлицька Запорозька Січ: до 345 річниці заснування Київ: Українське козацтво, 1998. С. 79.

⁶⁸ Всеукраїнська громадська організація "Українське Реєстрове Козацтво". На узбережжі Чортомлику. Режим доступу: http://www.kozatstvo.net.ua/ua/publications/uk_r.php?d=a&i=3056

порушувала традиційні права козацтва, викликала зростаюче незадоволення серед козаків. Підтримка Мазепи і шведів більшістю запорожців спричинила жорстоку реакцію царської влади, яка знищила Чортомлицьку Січ і жорстоко покарала полонених, що стало символом придушення козацької автономії. Незважаючи на це, козаки продовжили боротьбу, заснувавши нові Січі та ведучи військові і дипломатичні дії за збереження своєї незалежності. Втім, постійний тиск з боку Москви і складна міжнародна ситуація значно ускладнювали їхні прагнення. Збереження козацької ідентичності та бойового духу впродовж XVIII століття свідчить про незламність запорожців, а сучасні пам'ятники й відновлення історичних місць підкреслюють їхню важливу роль в українській історії та культурі.

Аналіз зовнішньополітичної діяльності Чортомлицької Січі у контексті політичних координат Гетьманщини дозволяє зробити висновок про надзвичайно складний, суперечливий, але водночас гнучкий характер взаємин між запорозьким козацтвом і основними геополітичними акторами тогочасної Східної Європи — Московією, Річчю Посполитою, Османською імперією та Кримським ханством. Упродовж другої половини XVII — початку XVIII століття Січ не лише не залишалася осторонь політичних подій, а й виступала активним суб'єктом, який прагнув відстоювати власну автономію в умовах постійних змін міжнародного середовища.

Чортомлицька Січ брала активну участь у внутрішньоукраїнських політичних процесах, що особливо проявилось у підтримці Івана Брюховецького, а згодом — Івана Мазепи. Водночас політичні союзи запорожців часто були реакцією на загрози з боку централізованих структур, насамперед московської адміністрації, яка поступово обмежувала політичну свободу Гетьманщини. У цьому контексті діяльність кошового отамана Івана Сірка постає як приклад самостійної зовнішньої політики Запоріжжя: його дипломатична гнучкість, численні перемоги над Кримським ханством, участь у листуванні з правителями різних держав та міжнародна репутація засвідчують високий рівень політичної суб'єктності Січі.

Кінець XVII століття ознаменувався спробами Запорозжя лавірувати між великими державами, відстоюючи своє право на самостійне ведення переговорів. Важливим індикатором таких прагнень стали дипломатичні контакти з Річчю Посполитою та кримськими татарами, зокрема регулярні перемир'я, що дозволяли козакам забезпечувати економічну стабільність, утримувати торговельні маршрути й займатися промислами.

Водночас загострювався конфлікт між Січчю та Московією. Зміцнення царської влади, створення фортець поблизу запорозьких земель, обмеження дипломатичної діяльності Січі та репресивна політика щодо незалежницьки налаштованих отаманів спричинили зростання антимосковських настроїв серед запорожців. Кульмінацією цього протистояння стало приєднання козацтва під проводом Костя Гордієнка до антимосковського табору Івана Мазепи та Карла XII, що призвело до трагедії — знищення Чортомлицької Січі у 1709 році.

Руйнування Січі царськими військами, масові страти козаків, знищення інфраструктури та переслідування навіть мирного населення стали не лише актом воєнної помсти, а й демонстративним проявом прагнення повного знищення автономії запорозького козацтва. Політичний сигнал цього акту був однозначним — держава, яка намагається зберегти самостійність, буде знищена фізично і морально. Водночас трагедія Січі не стала кінцем козацького руху: її відлуння знайшло відображення в діяльності Пилипа Орлика, створенні Кам'янської та Олешківської Січей, а також у народній пам'яті, яка зберегла постаті Сірка, Гордієнка та Мазепи як символів боротьби за волю.

Отже, Чортомлицька Січ була не лише форпостом оборони південних кордонів, але й важливим геополітичним гравцем, що постійно взаємодіяв із ключовими суб'єктами міжнародної політики. Її прагнення до автономії, збереження самобутнього політичного устрою, гнучка дипломатія та військова активність визначили її місце в історії як епіцентр політичного спротиву, символ вольницької традиції та трагічний приклад боротьби за державницьку ідею в умовах імперського тиску.

ВИСНОВКИ

Чортомлицька Січ була важливим осередком козацької організації другої половини XVII - початку XVIII століття. За часів існування Січ стала значним фактором не лише в забезпеченні обороноздатності українських земель, але й потужним центром формування автономії козацького руху в умовах розгортання громадянського конфлікту в Гетьманщині. Історія Чортомлицької Січі не відбилася у глибокому науковому дослідженні, проте окремі її аспекти ставали предметом розвідок вітчизняних авторів. Водночас наявна джерельна база дозволяє окреслити основні параметри ролі Чортомлицької Січі в суспільно-політичних відносинах козацької України.

Заснування Чортомлицької Січі мало важливе стратегічне значення в обороні південних кордонів України від татарських набігів та агресії Османської імперії. Разом з тим запорозька громада стала основою для укріплення автономії козаків у рамках українського державотворення. Система управління на Січі була демократичною і зібраною навколо Козацької ради, яка вирішувала всі важливі питання внутрішнього життя січі, зокрема стосовно вибору старшини, визначення стратегічних напрямків розвитку січового товариства і ведення війни. Чортомлицька Січ була відома своєю військовою демократією, де кожен козак мав право висловлювати свою думку, а вибори на старшинські посади відбувалися через ради, що стало основою козацького самоврядування. Це формувало організацію з чітко визначеними військовими, адміністративними та господарськими обов'язками.

З часу свого заснування Чортомлицька Січ підтримувала стосунки з гетьманським урядом, впливаючи на політичні процеси, що мали місце в українській державі. Ці взаємини були досить складними і часто мали суперечливий характер, оскільки січовики намагалися зберегти свою автономію та право на самоврядування. З свого боку гетьманський уряд прагнув забезпечити централізовану владу у всій Україні. Нерідко суперечності набували відкритої збройної боротьби, насамперед в часи врядування кошових отаманів Петра Іваненка та Івана Сірка.

Зовнішньо-політичні відносини Чортомлицької Січі відзначалися багатовекторістю. З одного боку Січ підтримувала зв'язки з Османською імперією, Кримським ханством і Московією, однак її політика завжди залишалася спрямованою на збереження самоідентичності українських земель. Це також включало дипломатичні і військові відносини з Річчю Посполитою, з якою часто виникали конфлікти через претензії на контроль над українськими територіями.

Чортомлицька Січ стала важливим етапом у розвитку козацької демократії та державності на українських землях. Водночас, січовики відігравали помітну роль у забезпеченні оборони південних кордонів та захисті інтересів українського народу. Її зруйнування означало кінець козацької автономії, але історія Чортомлицької Січі стала важливим елементом української минувшини ранньомодерної доби, який надихав спадкоємців на продовження боротьби за національне відродження в подальші століття.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

Джерела:

1. Архів ранньомодерної Української держави. Т. 1: Документи колекції Олександра Лазаревського. Ч. 1 / Упоряд.: В. Брехуненко, І. Тарасенко. Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України. К., 2019. 432 с.
2. Джерела з історії Національно-визвольної війни українського народу 1648–1658 рр. Т. 1: (1648–1649 рр.) Т. 3: (1651–1654 рр) / Упорядн. о. Ю. Мицик; Редколегія: В. А. Брехуненко, Д. В. Бурім, О. О. Маврін, П. С. Сохань, Г. К. Швидько. НАН України. Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського; Канадський інститут українських студій (Едмонтон). К., 2012- 2014.
3. Доба гетьмана Івана Мазепи в документах / Відп. ред. І. Ситий; Упорядн. С. Павленко. Чернігівський історичний музей ім. В. В. Тарновського; Канадський інститут українських студій Альбертського університету; Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського. К.: Вид. дім "Києво-Могилянська академія", 2007. 1144 с.
4. Корж Н. Л. Устное повествование бывшего запорожца, жителя Екатеринославской губернии и уезда, селения Михайловки. Одесса: Міська типографія, 1842. 94 с.
5. Листи Івана Мазепи 1687–1691 / Відп. ред. В. Смолій; Упорядн. та авт. передм. В. Станіславський. Т. 1. К., 2002. 480 с.
6. Літопис гадяцького полковника Григорія Грабянки / Пер. із староукр. К.: Т-во «Знання» України, 1992, 192 с.
7. Літопис Самійла Величка. Київ: Кліо, 2020. 782 с.
8. Літопис Самовидця / Видання підготував Я. І. Дзира. Київ: «Наукова думка», 1971. 208 с.

9. Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657-1687) / Упоряд.: І. Бутич, В. Ринсевич, І. Тесленко; Ред. кол.: П. Сохань (голова), Г. Боряк, В. Брехуненко, І. Бутич (заст. голови), Я. Дашкевич, О. Купчинський, О. Маврін, Ю. Мицик, О. Музичук, О. Романів, В. Смолій, Ю. Шемшученко. Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського; Наукове товариство ім. Шевченка; Центральний державний історичний архів України. Київ; Львів, 2004. 1118 с.

10. Універсали Івана Мазепи. 1687-1709. Книга друга / Упорядник: Іван Бутич. Київ, 2006. 800 с.

Література:

11. Апанович О. Чортомлицька Запорозька Січ: до 345 річниці заснування Київ: Українське козацтво, 1998. 80 с.

12. Всеукраїнська громадська організація "Українське Реєстрове Козацтво". На узбережжі Чортомлику. URL: http://www.kozatstvo.net.ua/ua/publications/uk_r.php?d=a&i=3056

13. Голобуцький В. Запорозьке козацтво. Київ: Вища школа, 1994. 539 с.

14. Жуковський М. Маловідома карта Г.Л. де Боплана про Запорожжя // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. Збірник наукових праць. Випуск 20. Частина. Київ.: Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПК, 2011. С. 313 – 319.

15. Жуковський М. Про місце розташування Базавлуцької та Чортомлицької Запорозьких Січей. URL: https://zounb.zp.ua/sites/default/files/pdf/2018/%D0%A1%D1%82%D0%B0%D1%82%D1%82%D1%8F_%D1%80%D0%BE%D0%B7%D1%82%D0%B0%D1%88_%D0%91%D0%B0%D0%B7%D0%B0%D0%B2%D0%BB_%D0%A7%D0%BE%D1%80%D1%82%D0%BE%D0%BC%D0%BB_%D0%A1%D0%B8%D1%87.pdf

16. Історія Запорозької Січі. 2-ге вид. / Ред. кол.: В. Смолій (відп. ред.), В. Щербак (наук. ред., упоряд.), В. Горобець, О. Гуржій, Т. Чухліб. Київ: Арій, 2023. 240 с.

17. Кащенко А. Оповідання про славне Військо Запорозьке низове. Київ: Веселка, 1992. 270 с.

18. Ленченко В. Рукописні плани Запорозької Січі XVIII століття // Український археографічний щорічник. Нова серія. Випуск 8/9 / Український археографічний збірник. Том 11/12. Видавництво М.П. Коць. Київ – Нью-Йорк, 2004. С. 157 – 189.

19. Мицик Ю. Іван Сірко. К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2010. 160 с.

20. Мицик Ю., Плохій С. Як козаки Україну боронили. Київ: Кліо, 2018. 367 с.

21. Піщанська В. Феномен українського козацтва як етнокультурної спільності. *Актуальні проблеми історії, теорії та практики художньої культури*, 2018, 40: С. 18 – 26.

22. Стара січ на Чортомлику. URL: https://www.dnipro.lib.dp.ua/Kraeznavchi_doslidzhennya_Zaporizki_volnosti_sich

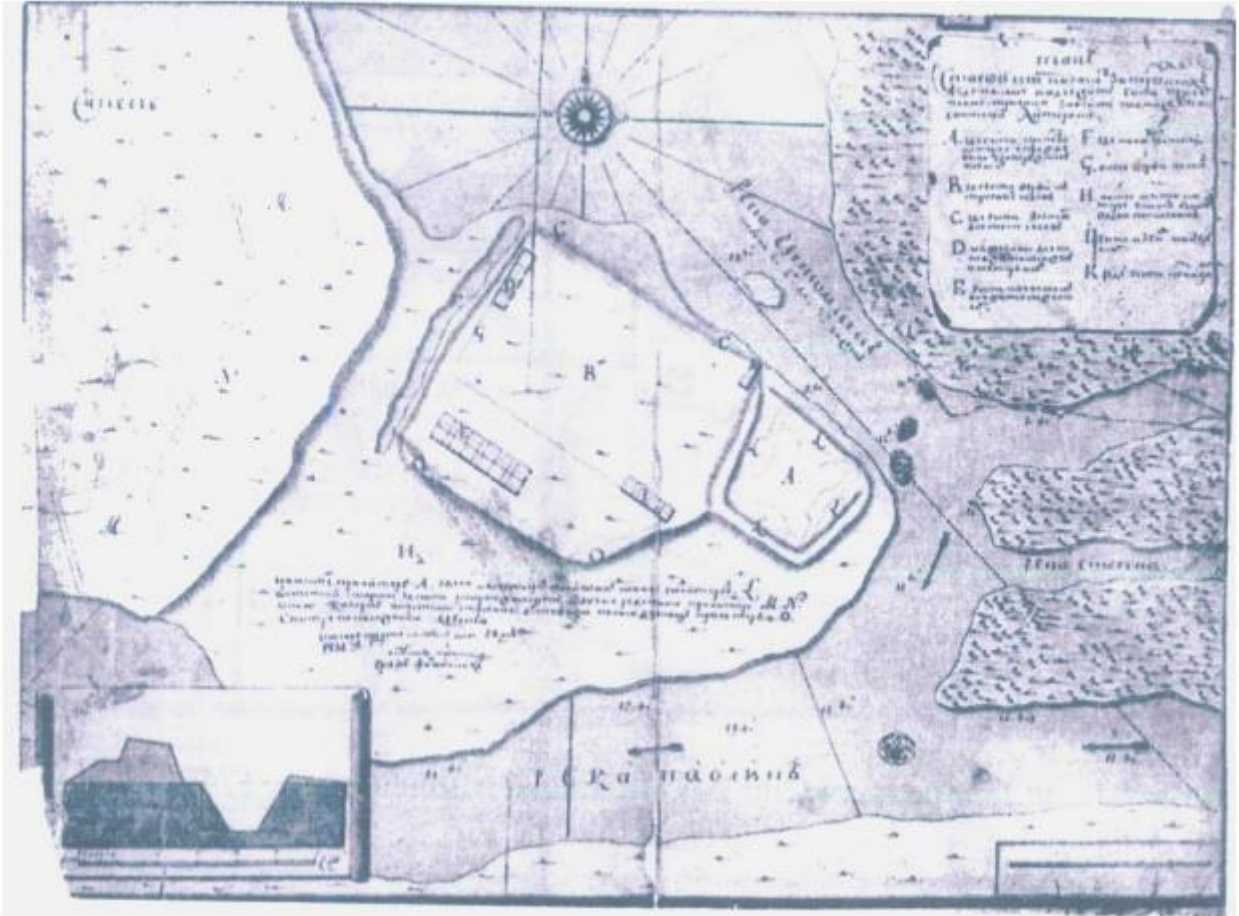
23. Україна — козацька держава / упоряд. В. В. Недяк. Київ: Емма, 2004, 1150 с.

24. Український інститут національної пам'яті. 1709 - руйнування Чортомлицької Січі. URL: <https://www.uinp.gov.ua/istorychnyy-kalendar/traven/25/1709-ruynuvannya-chartomlyckoyi-sichi>

25. Щербак В. Чортомлицька Січ [Електронний ресурс] // Енциклопедія історії України: Т. 10: Т-Я / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. - К.: В-во "Наукова думка", 2013. 688 с. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Chortomlytska_Sich

26. Яворницький Д. І. Історія запорізьких козаків: в 3 т. Львів: Світ, 1990. Т. 1-3

ДОДАТКИ

Додаток 1:

План городища Старої (Чортомлицької) Січі з проектом спорудження на цьому місці Старосіченського ретраншементу з корабельнею для ремонту суден Дніпровської військової флотилії

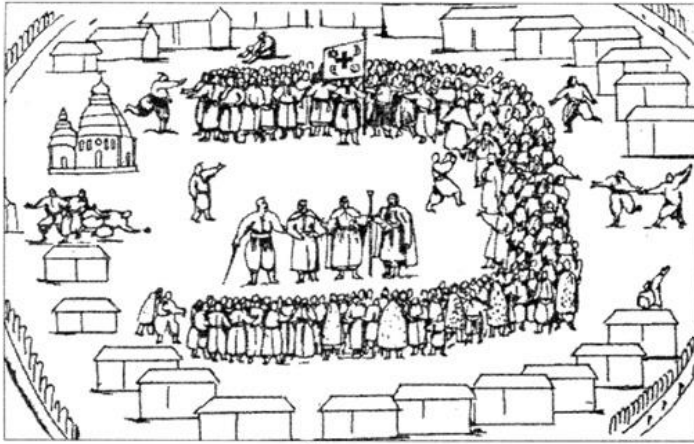
Звідки взято?

Додаток 3:

Пам'ятник Івану Сірку на козацькому кургані поблизу села Капулівка

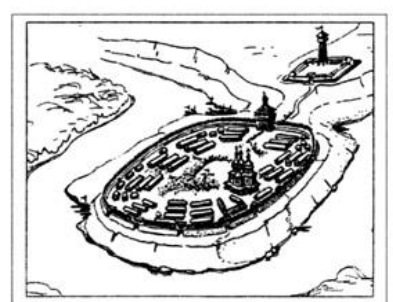
Звідки взято?

Чортмлицька Січ. Покровська січова церква (за Рігельманом)

Чортмлицька Січ. Покровська січова церква (за Рігельманом)

Чортмлицька Січ (за В.Ленченко)

Додаток 4:

Вигляд Чортмлинської Січі

Звідки взято?